مۆرفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاست
توێژینەوەیەکی دەنگوشەسازیە

پڕفیسۆر دکتۆر
عەبدوللا حوسێن ڕسول

ئەم توێژینەوەیە لە دوەمین کۆنفرانسیی زانکۆی ڕاپەڕین بە ناونیشانی

(زمانی کوردی لەنێوان ئەرکی ڕۆشنبیری و ئەرکی زانستیدا)

لە ساڵی (٢٠١٣)، لە قەڵادزێدا پێشکەشکراوە.

بەرواری نوسین: ١ / ٩ / ٢٠١٣

ئەم توێژینەوەیە دواتر ساڵی ٢٠١٥ لە کتێبی

(چەند باسێکی وردی زمانەوانی ـ کوردی)

لە لاپەڕە (٢٧٣) تاکو لاپەڕە (٣٢٢) بڵاوکراوەتەوە.

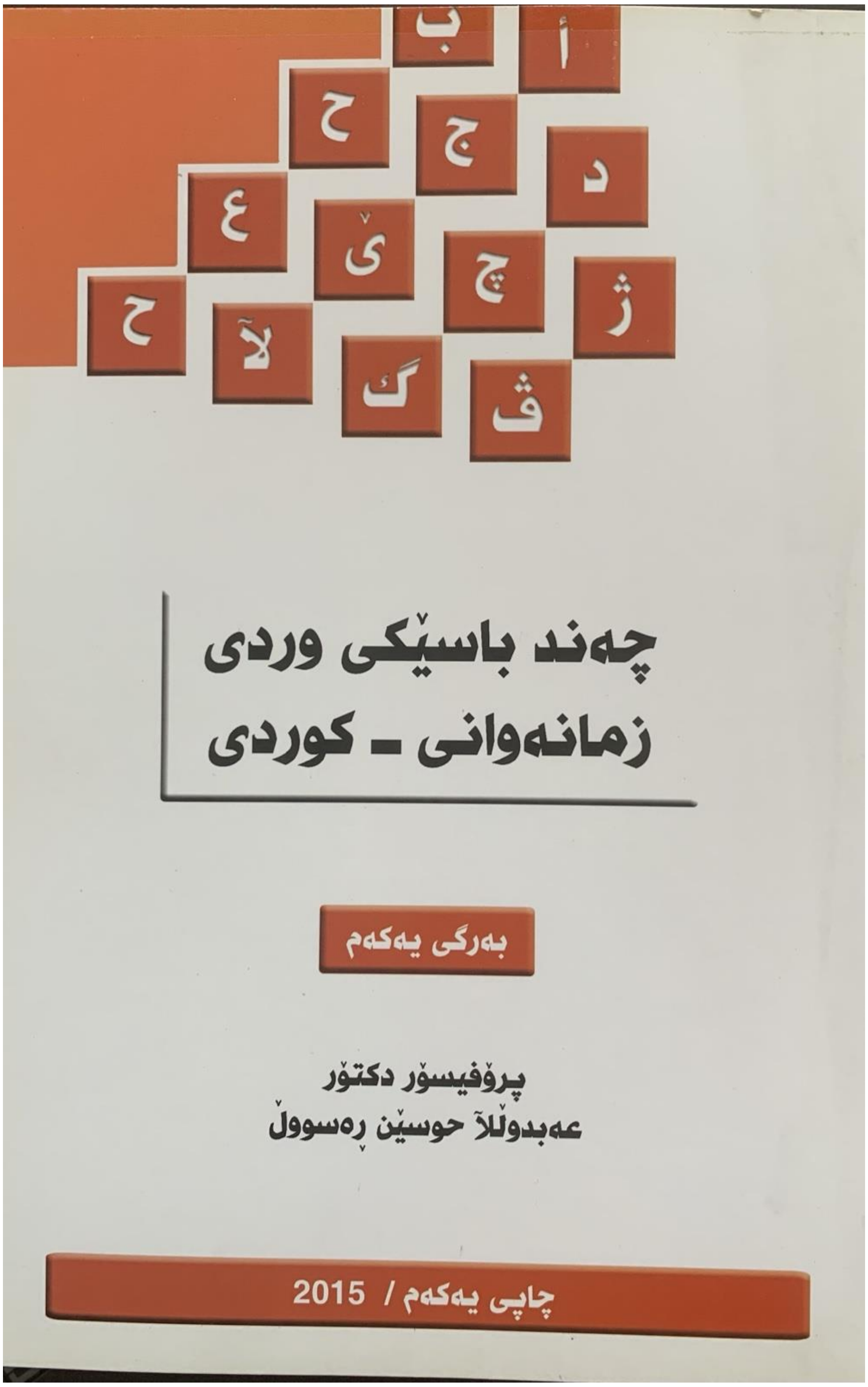

«مۆڕفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاستدا»

توێژینەوەیەکی دەنگوشەسازیە[1]

پێشەکی:

مۆڕفۆفۆنیم، ئەو تاکە دەنگانەن کە لە ئاستی دەنگسازیدا فۆنیمن و دەتوانن لە ئاستی وشەسازیدا ببن بە مۆڕفیم و لە ئاستی ڕستەسازیشدا ڕۆڵی مۆڕفیمیی خۆیان دەپارێزن و بە پێی کەوتگەی ڕستەییان ئەرکی خۆیان دەبینن.

زۆربەی مۆڕفۆفۆنیمەکان مۆڕفیمی بەندن و مۆڕفیمی سەربەخۆیان زۆر کەمە، تەنانەت ئەوانەی لە ڕوی ڕوخساریشەوە (داڕشتن) سەربەخۆن لە ڕوی ناوەڕۆکەوە (واتاوە) بە مۆڕفیمەکانی دەوروبەریانەوە بەند دەبن. هەندێ مۆڕفۆفۆنیمەکان وشەداڕێژن و هەندێکیان ڕێزمانین.

لە ڕێزمانی کوردیدا، بە شێوەیەکی گشتی، باسی زۆر لە مۆڕفۆفۆنیمەکان کراوە. هەندێکیان لە چوارچێوەی ڕۆنانی وشە یان ڕستەکان ناویان هاتوە و هەندێکیان وەکو ئامراز یان مۆڕفیمی بەند ئاماژەیان پێکراوە، بەڵام وەکو باسێکی ورد و گشتگیر نەخراونەتە دو توێی توێژینەوەیەك. ئەم بابەتە هەوڵێکە بۆ کۆکردنەوە و تاوتوێکردنی سەرجەم مۆڕفۆفۆنیمەکان لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا. هەوڵدراوە بە پێی ڕێبازی شیکردنەوە ڕوماڵ بکرێنەوە و کەموکوڕی و هەڵەکانی ڕێزمانی لاساییکردنەوەی پێشتر ڕاستبکرێنەوە.

لەم توێژینەویەدا بۆ ئەوەی توێژەر دوچاری دوبارەبونەوە و پۆلینکردنی ورد و ئاڵۆز نەبێ، بە پێی ڕیزبەندیی ئەلف و بێی کوردی[2]: (ە، ا، ب، پ، ت، ج، چ، ح، خ، د، ر، ڕ، ز، ژ، س، ش، ع، غ، ف، ڤ، ق، ك، گ، ل، ڵ، م، ن، ه، و، ۆ، ی، ێ.) بە فۆنیمەکاندا هاتۆتە خوارەوە و هەر فۆنیمێك توانای بونە مۆڕفیمی هەبێ، توتوێکراوە و خراوەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە.

ئەم توێژینەوەیە جگە لە ناوەڕۆك و ئەنجامەکان، لە کۆتاییدا پوختەی عەرەبی و ئینگلیزی و لیستی سەرچاوەکان خراوەتــەڕو.

---

١ دەنگوشەسازی = مۆڕفۆفۆنیمی

٢ زمانەوانی. بەرگی پێنجەم. بەرگەکانی (٤-٧)ەم. سەلام ناوخۆش، نەریمان خۆشناو. ٢٠١٠. ل٢٠٦.

مۆڕفۆفۆنیم لە دیالێکتی ناوەڕاستدا

دەنگوشەسازی (مۆڕفۆنۆلۆجی یان مۆڕفۆفۆنۆلۆجی)[1] ئەو ئاستەی زمانە کە دەکەوێتە نێوان هەردو ئاستی دەنگسازی و وشەسازی[2]، کە تیایدا تیشك دەخرێتە سەر پێکهاتەی ئەو مۆڕفیمانەی لە فۆنیم پێکدێن[3]. لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا ژمارەیەکی زۆر مۆڕفیم هەن کە لە تاکە دەنگێك (phoneme) پێکدێن و وەك جۆرەکانی تری مۆڕفیم ڕۆلی چالاك لە ئاستەکانی وشەسازی و ڕستەسازی دەگێڕن و هەندێکیان لەبەر بچوکی قەبارە و نیانی (flexibility) و خۆگونجاندنیان دەتوانن ڕۆلی زۆرتر و چالاکتر لەوانی تر بگێڕن. جگە لەمە، زمانی کوردی ڕێژەیەکی زۆر مۆڕفیمی بەندی تیادایە[4] و دەکەوێتە بەر گروپی زمانە نوساوەکان (Agglutinative)[5]، ئەمە وایکردوە، ژمارەیەکی زۆر لە فۆنیمەکانی زمانی کوردی ڕۆلی مۆڕفیم ببینن و ببنە مۆڕفۆفۆنیم.

ئاشکرایە، فۆنیم ئەو کورتە دەنگانەن کە دەتوانن لە دەستەی وشە لەیەکچوەکاندا (جوتۆکەکان) واتای جیاواز دروست بکەن[6]. واتە، (کاتێ دەتوانرێ دو دەنگ بەکاربهێنرێن بۆ جیاکردنەوەی وشە هاوشێوەکان، دەوترێ ئەو دەگانە فۆنیمی جیاوازن)[7]. بۆیە فۆنیمەکان کورتترین دەنگن کە دەبنە هۆی واتا گۆڕین. بەڵام (مۆڕفیمەکان، بچوکترین فۆڕم و یەکەی بنەڕەتین لە ڕۆنانی ڕێزماندا)[8]. واتە، ئەو بچوکترین پارچانەی زمانن کە واتایان هەیە[9]، یان بچوکترین دانەی واتاداری زمانە[10].

هەندێ جار تاکە فۆنیمێك واتایەك هەڵدەگرێ و دەبێتە مۆڕفیمێك. ئەم جۆرە فۆڕمانە لە ئاستی دەنگسازیدا دەبن بو فۆنیم و لە ئاستی وشەسازی و ڕستەسازیدا دەبن بە مۆڕفیم، بۆیە پێیان دەوترێ مۆڕفۆفۆنیم (Morphophoneme). ئەم مۆڕفۆفۆنیمانە سودی زۆریان بۆ زمان هەیە لە ڕوی ئابوریی زمانەوانی و بەفیڕۆنەدانی کات و وزەی[11] ئاخێوەر.

---

١ لە ئینگلیزی ئەمەریکیدا بەم ئاستە دەوترێ: مۆڕفۆفۆنیمیکس (morphophonemic's). بڕوانە (David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK. P٣٠٢).

٢ David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK. P٣٠٢.

٣ Geoffrey Finch. Linguistic Terms and Concepts. ٢٠٠٠. USA. P٥٩.

٤ وریا عومەر ئەمین. مردنی وشە. گۆڤاری کاروان. ژمارە ٤٥. حوزەیرانی ١٩٨٦. ل١١-١٢.

٥ عبدالواحد وافي. علم اللغة. الطبعة السابعة. دار نهضة مصر للطبع والنشر. ١٩٧٢. ص١١٥.

٦ J. D. O'Connor. Better English Pronunciation. ٢nd Edition. ٢٠٠٣. P١٥٠.

٧ Peter Ladefoged. A Course in Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٦. USA. P٣٣.

٨ John Lyons. Language and Linguistics. ٢٠٠٢. Cambridge.P١٠٣.

٩ F. S. Scott. & …. English Grammar. ١٩٧٨. London. P٨.

١٠ Bloomfield. Language. Henry Holt, Rinehart & Winston. ١٩٣٣. New York. P١٧٨.

١١ دەروون عبدالرحمن ساڵح. ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا. هەولێر. ٢٠١٢. ل٥٣.

مۆرفۆفۆنیمەکانی دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردی، بە پێی ڕیزبەندیی ئەلف و بێی کوردی بریتین لەمانەی خوارەوە:

١: مۆرفۆفۆنیمی □ه□:

فۆنیمی /ە/، یەکێکە لە فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی، کورتترین دەنگە لە گروپی بزوێنەکاندا، لە هەمان شێوەی بزوێنی درێژی /ا/یە، بەڵام درێژی دەنگەکەی نزیکەی نیوەی ئەوە. (لە سنووری فۆنۆلۆژییدا ئەم دوو ڤاوڵە بەرانبەری یەکدی دائەنرێن چونکە تەنیا لە ڕووی کورت و درێژیەوە جیاوازن.... موعەددەلی گشتی ڤاوڵی درێژ ٣٦,٢ میللیمەتر و موعەددەلی گشتی ڤاوڵی کورت ٢٣,١ میللیمەتر دەرچووە)[1].

لە ئاستی ڕێزماندا، مۆرفیمێکی زۆر چاڵاکە کۆمەڵێك ئەرکی گرنك ئەنجام دەدا[2]. سەرجەم ئەرکەکانیشی دەگەڕێتەوە بۆ واتا وردەکەی کە (نزیکی)یە. ئەگەر بە وردی سەرنجی مۆرفۆفۆنیمی □ه□ بدەین و لە ڕوی واتاییەوە تیشکۆی بخەینە سەر، لە سەرجەم ڕۆڵەکانیدا لە چوارچێوەی بەخشینی واتای (نزیکی) یا نزیکبونەوە کاردەکا. لەوانە:

١-١- مۆرفۆفۆنیمی □ه□ی نزیککردنەوە لە ڕاناوی نیشانەدا: ڕاناوی جیای کەسی سێیەمی تاك (ئەو / ئەم)، ئاماژە بە کەسێکی دورتر لە کەسەکانی یەکەم و دوەم دەکا. ئەمەش وایکردوە، ڕۆڵی ڕاناوی نیشانەش بگێڕێ. هەڵبەتە، کەسی یەکەم و دوەم، واتە قسەکەر و گوێگر کەسانی نزیکن و بەم ڕاناوە ئاماژە بۆ کەسە دورەکە دەکەن، کە لایان نیە و ناونراوە کەسی سێیەم. لێرەدا کاتێ مۆرفۆفۆنیمی □ه□ وەکو پاشگرێك دەخرێتە سەر ئەم ڕاناوە، کەسە دورەکە نزیك دەکاتەوە و ڕاناوی نیشانەکە لە دورەوە دەگۆڕێ بۆ نزیك. بەراوردی ئەم نمونانەی خوارەوە بکە:

- ئەم / ئەو هات. ئەم+ □ه□ ← ئەمە / ئەو+ □ه□ ← ئەوە ئەمە / ئەوە هات.
- ئەم / ئەو جوانە. ئەم+ □ه□ ← ئەمە / ئەو+ □ه□ ← ئەوە ئەمە / ئەوە جوانە.
- ئەم / ئەو جیایە. ئەم+ □ه□ ← ئەمە / ئەو+ □ه□ ← ئەوە ئەمە / ئەوە جیایە.

شایانی باسە، دوری و نزیکی ڕاناوی نیشانە ناگەڕێتەوە بۆ هەردو دەنگی [م] و [و] لە ڕاناوەکانی (ئەم) و (ئەو)دا، چونکە هەردوکیان بۆ کەسی سێیەمی تاکی دورن بە پێی شێوەزاری ناوچەکان، بۆ نمونە تەنیا ڕاناوی نیشانەی (ئەو) و (ئەوە) لە شێوەزاری سۆرانی بەکاردێ و (ئەم) و (ئەمە) بەکارنایێ، لە شێوەزاری سلێمانی تا ڕادەیەك پێچەوانەیە. واتە، نزیکیەکە تەنیا دەگەڕێتەوە بۆ مۆرفۆفۆنیمی نزیکیی □ه□ نەك [م]ەکە.

١-٢- چەمکی بەستنەوە: مۆرفۆفۆنیمی □ه□ دەتوانێ دو مۆرفیم یان دو وشەی سادە بەیەکەوە ببەستێتەوە و وشەیەکی لێکدراویان لێ دروستبکا، یان دو لاڕستە بەیەکەوە ببەستێتەوە و ڕستەیەکی سادەیان لێ دروستبکا. ﴿ئامرازی (-ە)

---

١ غازی فاتح وەیس. فۆنەتیك. بەغدا. ١٩٨٤. ل٧١-٧٣.

٢ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆرفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥. ل٣٨.

لەنێو زمانە ئێرانیێکاندا تەنێ لە زمانی کوردی دا بەدی دەکرێت. ئەمەش تایبەتێتی زمانی کوردی لە ئامرازەکانی خستنەسەردا دەردەخا»[1].

١-٢-١- بەستنەوەی دو وشە: **مۆرفۆفۆنیمی نزیکیی (ە) دەتوانێ دو وشە لەیەك نزیك بکاتەوە و بەیەکیان ببەستێتەوە. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:**

- مێرگـەســور.   ↔   مێرگ + (ە) + ســور ← مێرگـەســور.

- گوڵـەگـەنم.   ↔   گوڵ + (ە) + گەنـم ← گوڵـەگـەنم.

- گێڵـە پـیـاو.   ↔   گێل + (ە) + پـیــاو ← گێڵـە پـیـاو.

١-٢-٢- بەستنەوەی دو لاڕستە: **هەروەها ئەو مۆرفۆفۆنیمە دەتوانێ دو بەشی ڕستەش بەیەکەوە ببەستێتەوە و لە یەکیان نزیك بکاتەوە:**

- دەچمە هەولێر.   ↔   دەچم + (ە) + هەولێر ← دەچمە هەولێر.

- بەردێکم هاوێشتە گۆمەکە. ↔   بەردێکم هاوێشت + (ە) + گۆمەکە ← بەردێکم هاوێشتە گۆمەکە.

- میوانەکان گەیشتنە فرۆکەخانە. ↔ میوانەکان گەیشتن + (ە) + فرۆکەخانە ← میوانەکان گەیشتنە فرۆکەخانە.

لێرەدا سەرنجی ئەوە دەدرێ کە مۆرفۆفۆنیمی (ە) دەتوانێ ئەرکی ئامرازەکانی پەیوەندی ببینێ و شوێنیان بگرێتەوە. دەشێ هەر ئەو مۆرفۆفۆنیمەش بێ چوبێتە سەر ئامرازەکانی پەیوەندیی (ل، ب، د)ی دیالێکتی ژورو و لە ناوەڕاست بوبن بە (لە، بە، دە).

١-٣- چەمکی ناســاندن: **بە هۆی واتا وردەکەی نزیکیی مۆرفۆفۆنیمی (ە) توانیویەتی ئەرکی ناساندنیش ئەنجام بدا و کەسێکی دوری نەناسراو نزیك بکاتەوە و بیناسێنێ. «(ە)ش هەروەك (ەکە) نیشانەی ناسیاویە.... نیشانەی (ە)ی ناسیاوی کاتێك دەچێتە سەر وشە، دەتوانێ مانا و مەبەستی شتێك ئاشکرا بکا»[2]. بۆ نمونە:**

- (فڕانی و بە دارا هەڵگەڕا... کوردە ئارامی لێ بڕا.   کورد + (ە) ← کوردە.

- ئاگرێکی بۆ کردەوە... مارەی گەرم کردەوە.   مار + (ە) ← مارە.

- باوکە هەر خەریکی کار و کاسبی‌یە و ...   باوك + (ە) ← باوکە.

- جووە زۆر هات و چۆی ماڵی پادشای دەکرد..)[3]جـوو + (ە) ← جـووە.

ئەگەر بە وردی سەرنجی نیشانەی ناساندنی (ەکە)ش بدەین، هەر هەمان دوبارەبونەوەی مۆرفۆفۆنیمی نزیکیی (ە)یە و ناوبڕی (ك) کەوتۆتە نێوانیان[4]. «(ە)ی ناسیاوی وەك (ەکە) بە دوای ناو و ئاوەڵناوەوە دەلکێنرێ.

---

١ کوردستانی موکریانی. ئامرازی (-ە) خستنەسەر و چەند روونکردنەوەیەکی زمانەوانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ٨١. ١٩٨٠. ل١٨.

٢ ئەوڕەحمانی حاجی مارف. ڕێزمانی کوردی. بەرگی یەکەم مۆرفۆلۆجی. بەشی یەکەم ناو. بەغدا. ١٩٧٩. ل١٩٦-١٩٧.

٣ هەمان سەرچاوە. ل١٩٧-٢٠٠.

٤ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە گۆڤاری (سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥. ل٣٩).

دوور نی یە ئەم نیشانەیە کورت کراوەی (ەکە) بێت﴾[1]، واتە، ﴿ (ە)ی ناسیاوی، نیشانەیەکە ناو و ئاوەڵناوی پێ دەکرێتە ناسیاو﴾[2].

١ـ٤ـ چەمکی گۆڕینی ئاوەڵناو: ڕێژەیەکی کەم لە ئاوەڵناو هەن، دوای وەرگرتنی مۆرفۆفۆنیمی «ە»ی نزیکی، لە بری ناساندنیان بەشی ئاخاوتنی ئەو ئاوەڵناوانە دەگۆڕن بۆ ناوی داڕێژراو. ﴿پاشگری (ە) یاریدەی ڕۆنانی ناوی داڕێژراو دەدات﴾[3]. وەك:

ـ خراپە. ← (خراپ) ئاوەڵناو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (خراپە) ناوی داڕێژراو.

ـ چاکە. ← (چاك) ئاوەڵناو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (چاکە) ناوی داڕێژراو.

ـ بەندە. ← (بەند) ئاوەڵناو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (بەندە) ناوی داڕێژراو.

ـ تەختە. ← (تەخت) ئاوەڵناو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (تەختە) ناوی داڕێژراو.

ـ سەوزە. ← (سەوز) ئاوەڵناو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (سەوزە) ناوی داڕێژراو.

هەندێ جار بە هەمان شێوە، ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەتوانێ ناوی داڕێژراو لە کاری ڕابوردو دروستبکا. وەك:

ـ کردە. ← (کرد) کاری ڕابوردو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (کردە) ناوی داڕێژراو. (کردەی من و بردەی ئەو).

ـ بردە. ← (برد) کاری ڕابوردو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (بردە) ناوی داڕێژراو.

ـ خواردە. ← (خوارد) کاری ڕابوردو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (خواردە) ناوی داڕێژراو.

ـ دیدە. ← (دیت) کاری ڕابوردو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (دیدە) ناوی داڕێژراو.

ـ گوتە. ← (گوت) کاری ڕابوردو + «ە» مۆرفیمی نزیکی ← (گوتە) ناوی داڕێژراو.

١ـ٤ـ چەمکی کاتی ئێستا: دەمی ئاخاوتن، نزیکترین کاتە و پێی دەوترێ (کاتی ئێستا). مۆرفۆفۆنیمی «ە»ش واتای نزیکی دەگەیێنێ، بۆیە بۆ ئاماژەکردن بە نزیکترین کات بەکارهاتوە و بوە بە مۆرفیمی کاتی ئێستا. ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە ڕونی و بە ئاشکرا لە ڕستەی هەواڵدانی کەسی سێیەمی تاك و لە ڕستەی فەرماندانی کەسی دوەمی تاك دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو لەو دو شوێنەدا سفرە و دەرناکەوێ:

١ـ٤ـ١ـ مۆرفیمی کاتی ئێستا لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا بۆ کەسی سێیەمی تاك:

ـ ئازاد کوردە. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

ـ ژیان بەرخۆدانە. ← بەرخۆدان (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

ـ ئەو پیاوە باوکمە. ← باوکم (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ك ٣ تاك.

١ـ٤ـ٢ـ مۆرفیمی کاتی ئێستا لە ڕستەی فەرماندانی کەسی دوەمی تاك:

ـ وانەکەت بخوێنە. ← (بـ) مۆرفیمی فەرماندان + (خوێن) ڕەگی کار + (ە)ی مۆرفیمی ئێستا + (Ø)ی ڕاناوی ك ٢ تاك.

---

١ ئەوڕەحمانی حاجی مارف. هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی لە دیالێکتی کرمانجی خوارووا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٣. ژمارە ٢. ١٩٧٧. ل١٤٦.

٢، ٦ هەمان سەرچاوە. ل١٦١.

ـ **مەنوسە**. ← (مە) مۆڕفیمی نەرێی فەرماندان + (نوس) ڕەگی کار + (ە)ی **مۆڕفیمی ئێستا** + (Ø)ی ڕاناوی لکاوی ک ٢ تاک.

١ـ٤ـ٣ـ بەڵام ئەگەر ڕاناوی لکاو دەرکەوت، مۆڕفیمی کاتی ئێستا دەبێ بە سفر(Ø) و دەرناکەوێ. لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا تەنیا لە کەسی سێی تاک مۆڕفۆفۆنیمی ‹ە› دەردەکەوێ، چونکە ڕاناوی لکاو سفرە(Ø)، لە سەرجەم کەسەکانی تر دەرناکەوێ، چونکە ڕاناوەکانیان سفر نین و دەردەکەون:

ـ من **کوردم**. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (م)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی تاک.

ـ تۆ **کوردی**. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ی)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی تاک.

ـ ئێمە **کوردین**. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ین)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی کۆ.

ـ ئێوە **کوردن**. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی کۆ.

ـ ئەوان **کوردن**. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٣ی کۆ.

١ـ٤ـ٤ـ هەروەها بە هەمان شێوە لە ڕستەی فەرمانداندا بۆ کەسی دوەمی کۆ مۆڕفیمی کاتی ئێستا دەبێ بە سفر(Ø) و دەرناکەوێ، چونکە ڕاناو سفر نیە و دەردەکەوێ:

ـ (ئێوە) بخوێنن. ← (بـ) م. فەرمانداندان + (خوێن) ڕەگی کار + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ن)ی ڕاناوی کەسی ٢ی کۆ.

ـ (ئێوە) مەنوسن. ← (مە) م.نەرێی فەرمانداندان + (نوس) ڕەگی کار + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ن)ی ڕاناوی کەسی ٢ی کۆ.

ـ (ئێوە) وشیاربن. ← (وشیار) فریزی ناوی + (بـ) ڕەگی کار + (Ø) **مۆڕفیمی ئێستا** + (ن)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی کۆ.

بە هەمان شێوە مۆڕفۆفۆنیمی ‹ە› لە ڕۆنانی کارەکانی (ڕانەبوردو، ڕابوردوی بەردەوام و ڕابوردوی تەواو) هەمان ڕۆڵی کاتی ئێستا دەبینی[1].

١ـ٥ـ چەمکی بچوککردنەوەی ناوی تایبەت: هەندێ جار مۆڕفۆفۆنیمی ‹ە› بە هۆی واتای نزیککردنەوە بنەڕەتیەکەی دەکەوێتە دوای ناوەکان و وەکو پاشگرێك بە مەبەستی بانگکردن یا ناساندنی ناوە بچوککراوەکان بەکاردێ. ئەم ئەرکەی لە ئەرکی ناساندن نزیکە، بەڵام لەبەر ئەوەی ناوە تایبەتیەکان ناسراون پێویست بە ناساندن ناکا. لەم ئەرکەدا تێکەڵییەك دەبینرێ لە نێوان (ناساندن)، (بانگکردن) و (بچوککردنەوە). بەڵام ئەوەی گومان لە چەمکی ناساندن پەیدا دەکا، ئەوەیە، بە زۆری ناوەکان لە ڕستەکان یان دەقەکاندا پێشتر ئاماژەیان پێ نەکراوە. ئەوەی گومان لە بانگکردن پەیدا دەکا، ئەوەیە، جگە لە دۆخەکانی ڕستەی بانگکردن، وەك ناوەکە بە تەنیا یان ڕستەی فەرماندان، ئەم ناوانە لەگەڵ ڕستەی هەواڵدان و پرسیاریش بەکاردێن. هەروەها ئەوەی گومانیش لە چەمکی بچوککردنەوە پەیدا دەکا ئەوەیە، سەرجەم ناوە بچوککراوەکان بەشێکیان لە دواوە کرتاوە، واتە، خۆیان بچوککراونەتەوە. دەشێ وا دابنرێ بە پێی مەبەستی قسەکەر یا جۆری ڕستەکە یەکێ لەم ئەرکانە وەربگرێ. وەك:

ـ فاتە! وەرە.

ـ باوکە! منیش لەگەڵ خۆت بەرە.

ـ نازە! نەختێك ئاوم بۆ بێنە.

ـ مامە! تۆ چەند ساڵ لە باوکم گەورەتری؟

١ بۆ پتر زانیاری بڕوانە: عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆڕفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان. ژمارە ١١٨. پێنجشەممە ١٩٩٧/٧/٢٤.

ــ خوشـکـە‌؛ فەرمو وەرە پێشەوە. ــ باپیرە‌؛ کاتی ئێوە تەلەفزیۆن هەبو؟

لەم دۆخەدا بەزۆری دەبێتە پاشگر بۆ ناوە بچوککراوەکان، لەبەر ئەوە دەشێ زۆرتر واتای مۆڕفیمی بچوککردنەوە بگەیێنێ و شوێنی پارچە کرتاوەکەی ناوەکە بگرێتەوە. ئەم دیاردەیەش بە زۆری لە ناوە عەرەبیەکان ڕودەدا. وەك:

ــ عـوســـە چـۆنی؟ (بچوککراوەی عوسمان). ــ ئامـــە فەرمو دانیشە. (بچوککراوەی ئامینە).

ــ عـەبـە کـوی؟ (بچوککراوەی عەبدوڵلا). ــ حەمـە چو بۆ سلێمانی. (بچوککراوەی محەمەد).

ــ سـەعـــە چ کارەی؟ (بچوککراوەی سەعید). ــ ئـەحـە خەڵکی شارەزورە. (بچوککراوەی ئەحمەد).

٢: مۆڕفۆفۆنیمی □ا□:

فۆنیمی /ا/، فۆنیمێکی بزوێنی زمانی کوردیە. بە پێچەوانەی فۆنیمی /ە/، درێژترین دەنگە لە گروپی بزوێنەکاندا. لە ئاستی ڕێزماندا، مۆڕفیمێکی زۆر چالاك نیە و ناتوانرێ واتایەکی ورد و دیاریکراوی بۆ دەستنیشان بکرێ. بەڵام واتایەکی ڕابوردوی خۆنەکردی تیادایە کە هێزی تێنە پەڕی بە چاوگەکان دەبەخشێ، ئەمەش وایکردوە ڕێژەی تێنە پەڕە ئەلفیەکان لە چاوگەکانی تر زۆرتر بێ. ﴿ئەو ((ا)) (a)یە کە لە دوای تەنە ڕابوردوەکانی (the past stems) پەیڕەوی زمانەکەماندا دەبینرێ، هەر ئەو ((ا)) سرشتییەی (characteristic) پەیڕەوی زمانەکانی هیندی-ئێرانییەیە کە لە سەردەمەکانی هەرە کۆنیان (ویدەیی-سانسکریتی، اوێستایی، فارسی کۆن) و ناوەنجی یانەوە بگرە هەتا ئەم سەردەمە تازانەی ئێستایان، بە لای ئێمەوە، لە کوردیدا، لە کاردان﴾[1]. بەم پێیە مۆڕفۆفۆنیمی □ا□ دەتوانێ پتر لە ڕۆڵێك ببینێ لە ڕێزمانی کوردیدا:

٢ـ١ـ مۆڕفۆفۆنیمی □ا□ی کاتی ڕابورد: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە (مۆڕفیمێکی ڕەسەنی ڕابوردوە و... ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە نیشاندانی کاتی ڕابوردو، بەتایبەتی لە کارە تێنە پەڕەکاندا)[2]. بۆ نمونە:

ــ پوشـەکـە سـوتـا. ↔ سوت (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + □ا□ (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

ــ شـوشـەکە شـــکا. ↔ شـك (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + □ا□ (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

ــ مەلەوانەکە خنکا. ↔ خنك (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + □ا□ (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

ــ زەویـەکـەم کێـڵا. ↔ کێـڵ (ڕەگی کاری تێنە پەڕ) + □ا□ (مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو) + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

لەگەڵ کاری ڕابوردوی بکەر نادیاریشدا هەمان ڕۆلی کاتی ڕابوردو دەبینێ[1].

---

١ تۆفیق وەهبی. ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد. ژمارە ١. بەغدا. ١٩٧٣. ل٢٨.

٢ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٩٩.

٢ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی □ا□ی تێنەپەڕی: هێزی ئەوەی تیایە کاری تێپەڕ بگۆڕێ بۆ تێپەڕ و دەتوانرێ بە مۆرفۆفۆنیمی تێنەپەڕی دابنرێ. ﴿مۆرفیمی (ا) جگە لە چەمکی ڕابوردو، هێزێکی دروستکردنی کاری خۆنەکردی تیادایە﴾[٢]. کاتێ لە هەندێ کارە تێپەڕەکاندا کە (ا)یی نین، مۆرفیمی کاتی ڕابوردویان بەتایبەتی (ی)یەکان بگۆڕین بۆ مۆرفۆفۆنیمی □ا□ کارەکە لە تێپەڕ دەگۆڕێ بۆ تێنەپەڕ. وەك:

ــ دڕین ← دڕان. نامەکەم دڕی. ← نامەکە دڕا.

ــ بڕین ← بڕان. موچەکانیان بڕی. ← موچەکانیان بڕا.

ــ گۆڕین ← گۆڕان. ستایلەکەی گۆڕی. ← ستایلەکەی گۆڕا.

ــ ڕشتن ← ڕژان. دۆی دادەی ڕشت. ← دۆی دادە ڕژا.

دەشێ ئەم دیاردەیە لە ئەنجامی سوانی مۆرفیمی (ر)ی بکەرنادیار پەیدا بوبێ. بۆ نمونە:

ــ خانوەکەی فرۆشت. (بکەردیار) ← خانوەکەی فرۆشرا. (بکەرنادیار) ← خانوەکەی فرۆشا.

ــ کارەکەتان کرد. (بکەردیار) ← کارەکە کردرا. (بکەرنادیار) ← کارەکە کرا.

ــ کەلوپەلەکانیان بردن. (بکەردیار) ← کەلوپەلەکان بردران. (بکەرنادیار) ← کەلوپەلەکانیان بران.

تەنانەت لە کاتی گۆڕینی چاوگێکی تێنەپەڕ بۆ تێپەڕ بە هۆی پاشگری (ن)، ئەگەر چاوگە تێنەپەڕەکە (ا)ییش نەبێ، دەبێ بکرێتە (ا)یی، واتە مۆرفیمی کاتی ڕابوردوەکەی بگۆڕدرێ بۆ (ا)، ئینجا پاشگری (ن)ی بخرێتە سەر، بۆیە بەم پاشگرە وتراوە (اندن)[٣]. بۆ نمونە:

ــ مردن ← مران + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ ← مراندن.

ــ خزین ← خزان + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ ← خزاندن.

ــ خەوتن ← خەوان + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ ← خەواندن.

٢ـ٣ـ مۆرفۆفۆنیمی □ا□ی ڕەگەز: لە هەندێ شێوەزاری دیالێکتی ناوەڕاستدا، بەتایبەتی ئەو ناوچانەی هاوسنورن لەگەڵ دیالێکتی ژورودا (وەك، ناوچەی شارەکانی ڕواندز، سۆران، حەریر و دەوروبەریان) مۆرفۆفۆنیمی □ا□ وەك مۆرفیمی ڕەگەز (gender) بەکاردێ و لە کاتی خستنەسەردا ئاماژە بە ڕەگەزی مێ دەکا. وەك:

ــ داکـا مـن. ← داك (ناوی مێ) + □ا□ (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + من (ڕاناوی کەسیی یەکەمی تاك).

ــ خوشکا تو. ← خوشك (ناوی مێ) + □ا□ (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + تو (ڕاناوی کەسیی دوەمی تاك).

ــ کـیـژا وی. ← کیژ (ناوی مێ) + □ا□ (مۆرفیمی خستنەسەر بۆ ڕەگەزی مێ) + وی (ڕاناوی کەسیی سێیەمی تاك).

شایانی باسە، ئەم دیاردەیە بە بەراورد لەگەڵ دیالێکتی باکور تا ڕادەیەك کاڵ بۆتەوە، بۆنمونە دەوترێ (داپیرا من) بەڵام (نەنێ من)یش بەکاردێ. تەنانەت ئێستا بەتایبەتی لە نەوەی نوێدا خەریکە □ی□ بۆ نێر و مێ بەکاردێ.

---

١ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٠٠.

٢ هەمان سەرچاوە. ل١٢٥.

٣ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هەمان سەرچاوە. ل١٣٠-١٣٧.

٣: مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□:

فۆنیمی /ب/، یەکێکە لە فۆنیمە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی. (ئەم دەنگە بە شوێنی دەربڕیندا لێوەکییە و هەردو لێو هاوبەش دەبن و دەنگێکی ئاوازەدارە و لە شێوەی دەربڕینیشدا دەنگێکی تەوژمۆکە)[١].

مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□ ڕۆڵێکی زۆر گرنگ و چالاك دەگێڕێ. ئەم ڕۆلە گرنگ و چالاکەشی دەگەڕێتەوە بۆ هەڵگرتن یان بەخشینی واتای (هاتنەئارایی). ﴿واتای (هاتنەئارایی)ش زۆر گشتی و فەرهەنگیە لە ڕەوتی ئاخاوتندا و بە پێی ئەو فۆرمانەی پاش و پێشی دەکەون، واتای وردتر و تایبەتی تری جۆراوجۆر دەبینێ﴾[٢]. واتای ئارایی مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□ و نیانیەکەی (مرونە) تواناى ئەوەیان پێداوە، ئەم ئەرکە بایەخدارانە لە ڕزماندا ببینێ:

٣-١- ڕەگی چاوگی بون: مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□ بەهۆی هەبونی واتای هاتنەئارایی توانیویەتی بە هاوکاری (و)ی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو و (ن)ی چاوگ، چاوگێکی زۆر چالاك لە زمانی کوردیدا دروست بکا کە چاوگی (بون)ـە. واتە چاوگی بون پێکهاتوە لە (بون ← مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□ (هاتنەئارایی) + (و) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ).

﴿مۆڕفۆفۆنیمی (بـ)ی ڕەگی چاوگی (بون) تواناى خۆگونجاندنی هەیە لەگەڵ فرێزە ناویەکان و هاوکاریکردنیان بۆ دروستکردنی ڕستەی جۆراوجۆر، بە واتای جیاواز، لە چوارچێوەی لەدەستنەدانی واتا گشتی و سەرەکیەکەی کە (هاتنەئارایی)یە و دەتوانرێ بە مۆڕفیمی (ئارایی)ش ناوببرێ)[٣]. بەم پێیە ﴿ توخمێك بو)، واتە: (توخمێك هاتە ئارا). (توخمێك ئەبێ)، واتە: (توخمێك ئەهێتە ئارا) ...هتد.﴾[٤].

لێرەدا ﴿چەمکی کار بە تەنیا ئەگەڕێتەوە بۆ ڕەگی کارەکە، واتە: چەمکی ئارایی ئەگەڕێتەوە بۆ مۆڕفیمی (بـ). (هاتنەئارایی) چەمکێکی درشت و گشتیە، ئەتوانرێ بە پێی فرێزەکە لێك بدرێتەوە و واتای تایبەتی دەستنیشان بکرێ. بۆ نمونە:-

ـــ مناڵەکە بـو (لەدایك بو / مناڵێك هاتە ئارا).

ـــ میوەکە بـو (پێ گەیی / میوەیەکی هەراش هاتە ئارا).

ـــ چایەکە بـو (کـــولا / چایەکی کوڵاو هاتە ئارا).﴾[٥].

لە تێکڕای ئەم نمونانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، مۆڕفۆفۆنیمی □بـ□ ڕۆلی ڕەگی کاری سەرەکی ڕستەی وەرگرتبێ و بوەتە ڕەگی چاوگی بون.

پێویستە ئاماژە بەوە بکرێ، ئەم مۆڕفۆفۆنیمە لە ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا دەرناکەوێ و دەبێتە مۆڕفیمی سفر (Ø). بۆنمونە:

ـــ من مامۆستام.← مامۆستا (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆڕفیمی ئێستا + (م)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ١ی تاك.

---

١ ئەورەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦. ل٤١.

٢ عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠. ل٢٩.

٣ هاوکار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین.٢٠١٣. ل٢.

٤ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٧٢.

٥ هەمان سەرچاوەی پێشو. ل١٧٣.

ــ تۆ مامۆستای. ← مامۆستا (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (Ø) مۆرفیمی ئێستا + (ی)ی ڕاناوی لکاوی کەسی ٢ی تاك.

ــ ئەو مامۆستایە. ← کورد (ف.ن) + (بـ)ی ڕەگی بون (Ø) + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی ئێستا + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ی تاك.

هۆی دەرنەکەوتن و بون بە سفری ئەو مۆرفۆفۆنیمەش دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی داڕشتنی ڕستەی هەواڵدانی کاتی ئێستا و ئەگەر مۆرفۆفۆنیمی ‹بـ› دەرکەوێ، ڕستەکان دەگۆڕێن بۆ داخوازی یان مەرجی. «لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا، (بـ)ی ڕەگی چاوگی [(هە)بون] لە ڕستەی کاتی ئێستادا (هەواڵدان، پرسیاری، سەرسوڕمان...) دەبێتە سفر (Ø).... لەم جۆرە ڕستانەی کاتی ئێستادا هەرگیز (بـ)ی ڕەگی کار دەرناکەوێ، چونکە ئەگەر دەرکەوێ ڕستەکە دەبێتە ڕستەی مەرجی»[1].

٣-٢- ڕەگی چاوگی هەبون: مۆرفۆفۆنیمی ‹بـ›، جگە لەوەی بو بە ڕەگی چاوگی بون، دەبێتە ڕەگی چاوگی (هەبون)یش، بەوەی پێشگری (هە-)ی خاوەنی دەکەوێتە پێش چاوگی (بون) و واتای چاوگەکە لە (هاتنەئارایی) دەگۆڕێ بۆ (خاوەنداری ئارایی) و لەم بارەشدا مۆرفۆفۆنیمی ‹بـ› واتا بنەڕەتیەکەی خۆی کە ئاراییە لەدەستنادا. «مۆرفیمی بەندی (هە) مۆرفیمێکە بۆ توخمی باسلێکراو بەکاردێت، کە ناومان ناوە (مۆرفیمی خاوەنداری)، واتە، ئەو توخمەی باسی (هەبون)ی دەکرێ، ئینجا خاوەنی هەبێ یا نەبێ، واتە، بۆ خاوەنداری دەشێ، بەلام مەرج نیە خاوەندار بێ»[2]. بۆ نمونە، کە دەوترێ: شتێك هەیە، واتە، شتێك لە ئارادایە. تۆ شتێکت هەیە، واتە شتێك لای تۆ لە ئارادایە. بۆ نمونە:

ــ [ئەو هەØیە. ← ئەو لە ئارادایە]. [پارە هەØیە. ← پارە لە ئارادایە]. [پارەی هەØیە. ← پارە ی/لای ئەو لە ئارادایە].

ــ [ئەو هەبـو. ← ئەو لە ئارادابو]. [پارە هەبـو. ← پارە لە ئارادابو]. [پارەی هەبـو. ← پارە ی/لای ئەو لە ئارادابو].

ــ [ئەو هەبێ. ← ئەو لە ئارادابێ]. [پارە هەبێ. ← پارە لە ئارادابێ]. [پارەی هەبێ. ← پارە ی/لای ئەو لە ئارادابێ].

٣-٣- ڕەگی چاوگی (بون) وەکو کاری یاریدەدەر: کاتێ مۆرفۆفۆنیمی ‹بـ› دەبێتە ڕەگی چاوگی (بون)، جگە لەوەی دەتوانێ لەگەڵ فرێزێکی ناویدا ڕۆلی کاری سەرەکی بگێڕێ، هەروەها دەشتوانێ لەگەڵ فرێزە کاریەکاندا ڕۆلی کاری یاریدەدەر بگێڕێ، بەتایبەتی لەگەڵ مۆرفیمی (و)ی ڕابوردو کاری ڕابوردوی (بو) دروستدەکا و ئینجا لە دوای کاری سەرەکیی ڕستە ڕابوردوی دور دادەڕێژێ. بۆ نمونە:

ــ کە پزیشکەکە هات، منالەکە بو. ← کە پزیشکەکە هات، منالەکە بوبـو.

ــ کە من بومە سەرباز، شەڕ دەستی پێکرد. ← کە من بومە سەرباز، شەڕ دەستی پێکردبـو.

ــ لە کاتی ئەنفال، هەڵەبجە کیمیاباران کرا. ← لە کاتی ئەنفال، هەڵەبجە کیمیاباران کرابـو.

---

١ عەبدوللا حوسێن ڕەسول و عەبدولوەهاب خالد موسا. وشەی سفر و مۆرفیمی سفر. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٧). هژمارا (١). ٢٠٠٤. ل٢٢.

٢ عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠. ل٢٨.

٣-٤-١- مۆرفۆفۆنیمی □بـ□ وەك مۆرفیمی فەرماندان: واتای هاتنەئارایی مۆرفۆفۆنیمی □بـ□ وای لەم مۆرفیمە كردوە بتوانێ ببێتە مۆرفیمی فەرمان و داخوازی و خۆزگەیی. كاتێ ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەكەوێتە دوای فریزێكی ناوی یان پێش فریزێكی كاری و ئاراستەی كەسی دوەم دەكرێ، ڕستەكە دەبێتە فەرماندان و كەسی فەرماندەر داوا لە كەسی بەرامبەری دەكا كە كارێك بهێنێتە ئارا. بۆ نمونە، كە فەرماندەر پێت دەڵێ:

ــ وریا بـــە. واتە: وریایی لە خۆتدا بهێنە ئارا.

ــ خێرا بــە. واتە: خێرایی لە جوڵەت بهێنە ئارا.

ــ شیعرەكە بــنوســـە. واتە: لە شیعرەكەدا نوسین بهێنە ئارا. (یان توخمێك (شیعرەكە) بگۆڕە بۆ نوسراو).

ــ پوشەكە بــسوتێنە. واتە: لە پوشەكەدا سوتان بهێنە ئارا. (یان توخمێك (پوشەكە) بگۆڕە بۆ سوتاو).

لەم جۆرە ڕستانەدا، (ە)ی مۆرفیمی كاتی ئێستا داواكاریەكە دەكا بە فەرماندان، بەڵام ئەگەر ئەم كاتە بكرێ بە داهاتو، واتە مۆرفیمی (ە)ی كاتی ئێستا بكرێ بە (ێ)ی كاتی داهاتو، ڕستەكان سەرباری كەسی دوەم ئاراستەی هەمو كەسەكان دەكرێن و دەبن بە ڕستەی داخوازی.

٣-٤-٢- مۆرفۆفۆنیمی □بـ□ وەك مۆرفیمی داخوازی: هەر هەمان مۆرفۆفۆنیمی □بـ□ جگە لە ئەركی ڕۆنانی ڕستەی فەرماندان دەتوانێ لە ڕۆنانی ڕستەی داخوازیش بەشداربێ. «هاوشێوەی ڕستەی فەرماندان، لە ڕستەی داخوازیدا مۆرفیمی (بـ-)ی ئارایی ڕۆڵێكی سەرەكی دەبینێ لە پاڵ ڕەگی كاردا بۆ ڕۆنان و دەربڕینی مەبەستی داخوازیكار لە هێنانە ئارای شتێكی كردەیی بێ یان زارەكی، بەرجەستەیی بێ یان واتایی. ئەم جۆرە ڕستانە بۆیە ناونراون داخوازی و لە ڕستەی فەرماندان جیاكراونەتەوە، چونكە دەربڕ (قسەكەر بێ یان نوسەر) فەرمان بە بەرامبەرەكەی (كەسی دوەم) ناكا تا شتێكی زارەكی یا كارەكی لە كاتی ئێستادا بهێنێتەئارا، بەڵكو داخوازیكار داخوازییەك لە نیهادی (subject) ڕستەكە دەكا □ هەر یەكێك لە كەسەكان ئامادە بن یان ئامادە نەبن □ كە داواكەی لە داهاتودا بهێنێتە ئاراوە»[1]. واتە، داخوازیكار، فەرماندەر نیە و دەخوازێ ئەم كارە لە داهاتودا ئەنجام بدرێ. بۆ نمونە:

ــ بــدوێــم. ← (بـ) مۆرفۆفۆنیمی ئارایی + (دو) ڕەگی كار + (ێـ) مۆرفیمی كاتی داهاتو + (م) ڕاناوی ١ی تاك.

ــ بــسوتێی. ← (بـ) مۆرفۆفۆنیمی ئارایی + (سوتـ) ڕەگی كار + (ێـ) مۆرفیمی كاتی داهاتو + (ی) ڕاناوی ٢ی تاك.

ــ بــڕوخێ. ← (بـ) مۆرفۆفۆنیمی ئارایی + (ڕوخـ) ڕەگی كار + (ێ) مۆرفیمی كاتی داهاتو + (Ø) ڕاناوی ٣ی تاك.

هەروەها ئەم فۆرمە بۆ مەرجیی داهاتوش بەكار دێ. وەك:

ــ ئەگەر بدوێم، هەرچی نهێنیە، ئاشكرا دەبێ.

ــ ئەگەر ڕژێمە ڕەگەزپەرست و تاكڕەوەكان بڕوخێن، كورد ئاسودە دەبێ.

---

١ هاوكار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانكۆی سەلاحەددین. ٢٠١٣. ل٥١.

٣ـ٤ـ٣ـ مۆرفۆفۆنیمی بـ وەك مۆرفیمی خۆزگەیی: هەروەها مۆرفۆفۆنیمی بـ بەشداری دەكا لە رۆنانی رستەی خۆزگەیی. «رابوردوی خۆزگەیی لە ئەنجامی رێككەوتنی چەند رەگەزێك جگە لە رەگی كار و راناوە لكاوەكان دێتە ئاراوە، كە ئەمانەن: ١ـ مۆرفیمی (بـ)ی رەگی كاری (بو) كە چەمكی هاتنەئارایی ئەدا. ٢ـ مۆرفیمی كاتی رابوردو (ا / ت / د / ی / و) كە چەمكی رابوردویەكی ئاسایی ئەدا. ٣ـ مۆرفیمی (ا)ی رابوردو، ئەركی ئەوە ئەبینێ، كە بواری ئەنجامدانی كارە رابوردوەكە دوبارە بكاتەوە بە رابوردو و لە ئەنجامدا چەمكی رونەدان دێتە ئاراوە و كارەكە هەرگیز رونادا. ٤ـ مۆرفیمی (ە)ی كاتی ئێستا كە بواری كارە رابوردوەكە درێژ ئەكاتەوە تا كاتی ئێستا.»[1]. لە ئەنجامی بونی دو مۆرفیمی كاتی رابوردو (رابوردو × رابوردو) كارەكە چەمكی رونەدانی لێ پەیدا دەبێ و بە هۆی مۆرفۆفۆنیمی بـی هاتنەئارایی، واتاكە دەگۆڕێ بۆ خۆزگەیی. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەكەوێ:

ــ بـهاتنایە.← بـ مۆرفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (ها) رەگی كار + (ت) مۆرفیمی كاتی رابوردوی ئاسایی + (ن) راناوی لكاوی كەسی دوەم یا سێیەمی كۆ (بكەر) + (ا) مۆرفیمی كاتی رابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی كاتی ئێستا.

ــ بـمخوێندایە.← بـمۆرفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (م) راناوی بكەر + (خوێن) رەگی كار + (د) مۆرفیمی كاتی رابوردو + (Ø) راناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك (بەركار) + (ا) مۆرفیمی كاتی رابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی كاتی ئێستا.

ــ بـمردایە.← بـ مۆرفۆفۆنیمی هاتنەئارایی + (مر) رەگی كار + (د) مۆرفیمی كاتی رابوردوی ئاسایی + (Ø) راناوی لكاوی كەسی سێیەمی تاك (بەركار) + (ا) مۆرفیمی كاتی رابوردو + (یـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی كاتی ئێستا.

٣ـ٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی بـ وەك مۆرفیمی دارێژەری ناوی بكەر: هەندێ جار ڕێژەیەكی كە لە ناوە بكەرەكان لە بـی مۆرفۆفۆنیمی ئارایی و رەگی چاوگ دروست دەبن. «مۆرفێمی ب ناوی بكەر لە رەگی رانەبوردووی فرمانی تێپەڕەوە دروست دەكات»[2]. وەك:

ــ بگۆڕ. = (بداله) ← بـ م. ئارایی + (گۆڕ) رەگی چاوگی (گۆڕین).

ــ بكوژ. = (قاتل). ← بـ م. ئارایی + (كوژ) رەگی چاوگی (كوشتن).

ــ بوێر. = (جاسر/جسور). ← بـ م. ئارایی + (وێر) رەگی چاوگی (وێران).

٤: مۆرفۆفۆنیمی ت:

فۆنیمی /ت/ یەكێكە لە فۆنێمە نەبزوێنە كپەكانی زمانی كوردی و «كاتێك هەوای سەركەوتوو لە سییەكانەوە بۆ قورگ بە بێ بوونی هیچ بەربەستێك لە لایەن تاڵە دەنگییەكان، هەواكە بەرز دەبێتەوە بۆ بۆشایی دەم. بۆ بەرهەمهێنانی دەنگی [ت] نووكی زمان بە بەشی هەرە پێشەوەی پووك دەنوسێت و بەشێكی نووكی زمانیش بە بەشی كۆتایی لای ناوەوەی ددانەكانی پێشەوەی ریزی سەرەوەی ددانەكان دەكەوێت»[3].

---

١ عەبدوڵڵا حوسێن رەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەكانی كار. نامەی دكتۆرا. زانكۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٢٥-١٢٦.

٢ رەفیق شوانی. چەند بابەتێكی زمان و ڕێزمانی كوردی. هەولێر. ٢٠٠١. ل١٦٥.

٣ عبدالواحید موشیر دزەیی، دانا تەحسین محەمەد و دەرون عەبدولڕەحمان ساڵح. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٥٥.

فۆنیمی /ت/ لە ئاستی فۆنۆلۆجی کوردیدا ڕۆلێکی بەرچاو دەبینێ لە ئەرکی ناوبڕیدا بەتایبەتی لە نێوان ئەو بزوێنانەی بە دوای یەکدا دێن. وەك:

ـ دەخواتـەوە. ← (دەخوا) کاری ڕانەبوردو + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەڵێتـەوە. ← (دەڵێـ) کاری ڕانەبوردو + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ هاتوەتەوە. ← (هاتوە) کاری ڕابوردوی تەواو + (Ø) ڕاناوی کەسی٣تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەشۆیتـەوە. ← (دەشۆ) کاری ڕانەبوردو + (یـ) ڕاناوی کەسی ٢تاك + (تـ) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ـ دەچیتـە بازار؟. ← (دەچـ) کاری ڕانەبوردو + (یـ) ڕاناوی کەسی ٢تاك + (تـ) ناوبڕ + (ە) مۆرفیمی بەستن.

شایانی باسە، زۆر جار دوای لادانی پاشگری دوبارەکردنەوەی (ەوە)، بە هەڵە ئەم (ت)ی ناوبڕە بە تەنیا یان لەگەڵ (ێ، ی، ا) بە ڕاناوی لکاوی دەستەی ڕێککەوتن دانراون و وتراوە (ت)، (ێت) و (ات) ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاکن و (یت) ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاکە.

٣ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی /ت/ وەك مۆرفیمی کاتی ڕبوردو: مۆرفۆفۆنیمی /ت/ لە ڕێزمانیشدا دەبێتە ئەلۆمۆرفێکی کاتی ڕابوردو و لە چاوگە (ت)ییەکاندا ئەرکی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دەبینێ[1]. وەك:

ـ هاتـم. ← (ها) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی لکاو

ـ دانیشتـی. ← (دانیش) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ی) ڕاناوی لکاو

ـ خەوت. ← (خەو) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی لکاو

ـ کەوتـین. ← (کەو) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ین) ڕاناوی لکاو

ـ کوشتـمی. ← (کوش) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی بەرکار + (ی) ڕاناوی بکەر

ـ گرتـمت. ← (گر) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (م) ڕاناوی بەرکار + (ت) ڕاناوی بکەر

ـ خستـمان. ← (خسـ) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (Ø) ڕاناوی بەرکار + (مان) ڕاناوی بکەر

٣ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی /ت/ وەك ڕاناوی لکاو: مۆرفۆفۆنیمی /ت/ جگە لە ئەرکی کاتی ڕابوردو، لە دەستە ڕاناوی لکاوی خاوەنیدا (م، ت، ی، مان، تان، یان)، دەبێتە ڕاناوی کەسی دوەمی تاك. وەك لەم نمونانە دەردەکەوێ:

ـ کوڕەکەت هات و جانتاکەتـی برد.

ـ سەرت بە ڕابوردوی خۆت بەرزە.

ـ (کە گلۆلەت کەوتە لێژی، کەس خاست پێ نایێژی)[2].

هەروەها هەمان /ت/ی ڕاناوی لکاو بۆ کەسی دوەمی تاك، پاشگری (ان)ی کۆ وەردەگرێ و دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی دوەمی کۆ لە هەمان دەستە ڕاناوی خاوەنیدا. وەك:

ـ پێتـان وایە، وڵاتەکەتـان یەکبگرێتەوە؟

---

١ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٠٤-١٠٧.

٢ پەندێکی کوردیە.

ــ کارەکانتــان بە دڵی خۆتــان بەڕێوەدەچێ؟

ــ بخوێنن، خوێندن بۆ دیفاعی تیغی دوژمنتــان... هەمو ئان و زەمانێ، عەینی قەڵغان و سوپەرتــانە[1]...

٥: مۆرفۆفۆنیمی □چ□:

فۆنیمی /چ/ لە فۆنیمە کپە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی. ﴿ئەم دەنگە لە دەربڕیندا دەنگێکی (زارییە)، لەکاتی درکاندنیدا زمان بەرەو مەڵاشوو دەچێ، دەنگێکی کۆسپەك و کپە.﴾[2].

٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنێمی □چ□ وەك مۆرفیمی پرس: ئەم مۆرفیمە وەك مۆرفیمێکی سەربەخۆ دەتوانێ ڕۆڵی مۆرفیمێکی پرس ببینێ. لەم بارەدا دەبێتە ڕاناوێکی نادیاری پرس و پرسیار دەربارەی فریزێکی ناوی دەکا، کە بەزۆری ناوەکە ڕۆڵی بەرکار دەبینێ. وەك:

ــ چ دەخۆی؟...چ دەڵێی؟... چ دەکەی؟... دەتەوێ، چ گۆرانییەك بڵێی؟... چ شتێك کاری تێکردوی؟....

ــ چ کاتێك ماوەت دەبێ، گەشتێك بکەین؟... ئارەزوی چ جۆرە فلیمێك دەکەی؟.... چ کارەی؟....

٤ـ٢ـ مۆرفۆفۆنێمی □چ□ وەك مۆرفیمی نەرێ: پێویستە ئاماژە بەوە بکرێ، لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا جۆرێکی تریش لە دەنگی [چ] هەیە، کە پێچەوانەی هەمو دەنگەکانی تر هەوا لە دەرەوە بۆ ناو دەم دەچێ و بە گیربونی پێشەوەی زمان لە پوکی سەر ددانەکانی پێشەوەی سەرەوە و لەگەڵ هەوڵی مژینی هەوا بۆ ناو دەم، نێوان زمان و مەڵاشو لە پڕ کردنەوەی کونێك لە نێوان پێشەوەی زمان و پوکی سەرەوە و هاتنە ژورەوەی تەوژمی هەوا لە نێوان ددانەکان ئەم دەنگە دروستدەکا، کە تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی دەنگی [چ]ی ئاساییە، بەڵام نەختێ ئەستورتر یان قەڵەوترە. ئەم فۆنیمە ئەرکی نەرێ دەبینێ و کوتومت واتای (نەخێر، یان نەء) دەدا. وەك:

ــ پ): ئایا دەچی بۆ بازاڕ؟... و): □چ□.

ــ پ): دەزانی ئوتومبێل لێخوڕی؟... و): □چ□.

ــ پ): نانی بەیانیت خواردوە ؟... و): □چ□.

٦: مۆرفۆفۆنیمی □د□:

فۆنیمی /د/ یەکێکە لە فۆنێمە نەبزوێنە گڕەکانی زمانی کوردی، هەندێ جاریش لە ڕەوتی ئاخاوتندا و بەتایبەتی لە کۆتایی وشەکاندا بەرەو کپی دەچێ و دەبێ بە [ت] یان [د]ێکی کلۆر. ﴿هەندێ کۆنسنانتی گڕ لە هەندێ شوێنی تایبەتیدا ئەبن بە کپ وەکو (د) لە ووشەی (شاد)دا بە کپی ئەدرکێنرێ چونکە بەڕەڵا ناکرێ﴾[3].

---

١ ئەحمەد موختار بەگی جاف.

٢ نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٢٥.

٣ غازي فاتح وةيس. فؤنةتيك. بةغدا. ١٩٨٤. ل٥١.

ئەم فۆنیمە لە ئاستی فۆنۆلۆجیی دیالێکتی ناوەڕاستدا دەتوانێ ببێتە ناوبڕ لە نێوان دو نەبزوێنی هاوشێوە یان لەیەکچودا. بۆ نمونە لەو ڕەگی کارانەی کۆتاییيان بە فۆنیمی /ڕ/ یان /ر/ دێ و دەکرێن بە بکەر نادیار لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا، فۆنیمی /د/ دەبێتە ناوبڕی نێوان /ڕ/ یان /ر/ی کۆتایی ڕەگی کارەکان و مۆڕفۆفۆنیمی /ر/ی بکەرنادیار. وەك:

ــ کرِدرا، دەکرِدرێ..... برِدرا، دەبرِدرێ.... ژمێردرا / ژماردرا، دەژمێردرێ / دەژماردرێ.....

ــ بژێردرا / بژاردرا، دەبژێردرێ / دەبژاردرێ... هارِدرا، دەهارِدرێ..... بردرا، دەبردرێ.....

هەورەها لە بنەڕەتدا لەگەڵ پاشگری (اندن)ی پێپەڕاندنیشدا هەمان ڕۆلی ناوبڕی دەگێڕێ لەنێوان هەردو فۆنیمی نەبزوێنی (ن)ی چاوگدا. «لە ئە نجامی بەدوای یەکدا هاتنی دو دەنگی [ن]، لە ڕوی دەنگسازیەوە کارێکی زۆر ئاسان نیە، لەبەر ئەوە لە هەندێ ناوچەدا (شێوەزاری سۆرانیی کوردیی ناوەڕاست) دەنگی [د] ئەبێتە ناوبڕ و کاری گۆکردن ئاسان ئەکا. ئەم دەنگە لە ناوچەکانی تردا (کوردیی ژورو و شارەزور) کەم بەکار ئەهێنن. لەو ناوچانەی کە بەکارەهێنرێ، ئەرکی دەنگی [ا]ی کەمکردوە، کە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە. خۆی بوەتە نیشانەی چاوگ و ئەرکی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش ئەبینێ. کە لە ڕاستیدا دەنگی [ا] مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوە و دەنگی [د] تەنیا ناوبڕە»[1]. وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دیارە:

ــ سوتان (چاوگی تێنە پەڕ) + (ن)ی دوەمی چاوگ ← سوتانن (چاوگی تێپەڕێنراو) (شێوەزاری سلێمانی)

ــ سوتان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ←سوتاندن(چاوگی تێپەڕێنراو)(شێوەزاری سۆرانی)

ــ خنکان (چاوگی تێنە پەڕ) + (ن)ی دوەمی چاوگ ← خنکانن (چاوگی تێپەڕێنراو) (شێوەزاری سلێمانی)

ــ خنکان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د)ی ناوبڕ + (ن)ی دوەمی چاوگ←خنکاندن(چاوگی تێپەڕێنراو)(شێوەزاری سۆرانی)

لە ئە نجامدا ئەم دەنگی [د]ی ناوبڕە سەرباری ئەرکە دەنگسازیەکەی توانیویەتی ڕۆلی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش لە مۆڕفیمی (ا) وەربگرێتەوە یان هاوبەشیی بکا.

جگە لەمەش مۆڕفۆفۆنیمی /د/ دەتوانێ لە ڕێزمانی کوردیدا ئەرکی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو ببینێ. لە چاوگە (د)یەکاندا، مۆڕفۆفۆنیمی /د/ کە نیشانەی ئەو جۆرە چاوگانەیە دەبێتە مۆڕفیمی کاتی ڕابوردوش. وەك:

ــ کردن ← (کر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ. کارم کرد.

ــ بردن ← (بر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ شتێکت برد.

ــ خواردن ← (خوار) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ نانی خوارد.

ــ مردن ← (مر) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ نەخۆشەکە مرد.

ــ ناردن ← (نار) ڕەگی کار + (د) مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ نامەکەیان نارد.

٤: مۆڕفۆفۆنیمی /ر/:

١ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٣٤.

فۆنیمی /ر/ لە زمانی کوردیدا هەیە و دەنگێکی زاری (دەمۆکی) لەرۆکی گرە و لە کاتی گۆکردنیدا نوکی زمان بە پانی لە پێشەوەی مەلاشو دەسویٚ و تەوژمی هەوا بە لەرەلەر دێتە دەرەوە[1]. ﴿بۆ دروست کردنی ئەم دەنگە سەری زمان تەنیا یەك جار بە ئەسپایی لە پشتی دانەکانی سەرەوە ئەدا (ڕیزی پێشەوە) و ئینجا ئەگەڕێتەوە. ئەو هەوایەی کە لە سییەکانەوە دێتە دەرەوە تەنیا یەك جار زمان ئەلەرێنێتەوە﴾[2].

لە ئاستی دەنگسازیدا فۆنیمی /ر/ زۆر جار دەبێتە دەنگێکی ناوبڕ لە نێوان دو دەنگی بزوێنی بەدوای یەکدا هاتو لە دو مۆرفیمی جیاوازدا. بۆنمونە، لە ڕستەی فەرماندانداد، ئەگەر ڕەگی کارەکە بە بزوێنێك کۆتایی هاتبیٚ و پاشگری دوبارەی (ەوە)ی بەدوادا بیٚ، دەنگی [ر] دەبێتە ناوبڕ لە نێوانیان (بەتایبەتی لە شێوەزاری سلێمانی دیالێکتی ناوەڕاستدا). وەك:

ــ ئاوەکە بخۆرەوە. ← (بـ) مۆرفیمی ئارایی + (خۆ) ڕەگی کار + (ر) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە

ــ دەرگاکە بکەرەوە. ← (بـ) مۆرفیمی ئارایی + (کە) ڕەگی کار + (ر) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە

ــ وانەکە بلێرەوە. ← (بـ) مۆرفیمی ئارایی + (لێ) ڕەگ + (یٚ) م. داهاتو+ (ر) ناوبڕ + (ەوە) پاشگری دوبارە

جگە لەمەش کاتیٚ بەرکار وەرچەرخانی بەسەردادیٚ و دەبێتە (یٚ)، لە ڕستەی فەرماندانی هەندیٚ کاردا، دیسان دەنگی [ر] دەبێتە ناوبڕی نێوانیان کاری فەرماندانەکە و (یٚ)یەکە. وەك:

ــ شتەکە بدە بە من. ← بـمـدەریٚ.

ــ کتێبەکان بخە ناو جانتاکە. ← بیا نخەرە ناوی.

ــ لەم تەنگانەیەدا بگە بە من. ← بـمـگەریٚ.

مۆرفۆفۆنیمی □ر□ لە ڕێزمانی کوردیی دیالێکتی ناوەڕاستدا ئەرکی بکەرنادری دەبینیٚ و ڕۆلی بکەرێکی نادیار دەگێڕیٚ، ئەم ئەرکەش بە دو شێوازی دارشتن، یان بە دو فۆرمی جیاواز دەستەبەر دەکا:

٧ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی □ر□ لە بکەرنادیاری ناوی بکەردا: ناوی بکەر (إسم الفاعل) ئەو ناوانەن کە لە □بـ□ی مۆرفۆفۆنیمی ئارایی یان (نە)ی مۆرفیمی نەریٚ و ڕەگی کار و مۆرفۆفۆنیمی □ر□ی بکەرنادیار دروست دەبیٚ. وەك:

ــ بخۆر/نەخۆر. ← (نە) م. نەریٚ + (خۆ) ڕەگی کار + □ر□م. بکەرنادیار. (ماڵی نەکە، نەخۆری، لۆ چەکمەسۆری).[3]

ــ بکەر. = (فاعل) ← □بـ□ م. ئارایی + (کە) ڕەگی کار + □ر□م. بکەرنادیار.

ــ بشۆر. = (غەسسالەی جل شوشتن). ← □بـ□ م. ئارایی + (شۆ) ڕەگی کار + □ر□م. بکەرنادیار.

هەروەها شێوازێکی تری دروستبونی ناوی بکەر، پێکدیٚ لە ڕەگی کار و مۆرفۆفۆنیمی □ە□ی نزیککردنەوە وەك مۆرفیمی بەستن و مۆرفۆفۆنیمی □ر□ی بکەرنادیار. وەك:

ــ بیژەر. ناوی بکەر) ← (بیژ) ڕەگی کار + □ە□ م. بەستن + □ر□م. بکەرنادیار.

---

١ ئەورەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦. ل٤٤.

٢ غازی فاتح وەیس. دەنگەکانی (ڵ)، (ل) وە (ڕ)، (ر) لەژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین. بەرگی ٨. ژمارە ٢. ١٩٨٢. ل١٠٩.

٣ پەندێکی کوردیی ناوچەی سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستە.

ــ نوسەر. (ناوی بکەر) ← (نوس) ڕەگی کار + «ە» م. بەستن + «ر»م. بکەرنادیار.

ــ خوێنەر. (ناوی بکەر) ← (خوێن) ڕەگی کار + «ە» م. بەستن + «ر»م. بکەرنادیار.

ــ بینەر. (ناوی بکەر) ← (بین) ڕەگی کار + «ە» م. بەستن + «ر»م. بکەرنادیار.

٧-٢- مۆرفۆفۆنیمی «ر» لە کاری بکەرنادیاردا : ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەتوانێ ببێتە مۆرفیمی بکەرنادیار لە ڕابوردو و ڕانەبوردوی کارە تێپەڕە بکەرنادیارەکاندا. ﴿مۆرفیمی (ر) جگە لە دروستکردنی ئاوەڵناوی بکەر، ئەتوانێ ڕستەی بکەرنادیاریش دروستبکا، بەوەی کە ئەرکی ئەنجامدانی کارێك ئەداتە پاڵ توخمێکی دەستنیشان نەکراو﴾[1]. واتە، مۆرفۆفۆنیمی «ر» خودی خۆی ڕاناو یان هێمای ئەو بکەرە نەناسراو یان نادیارەیە کە کارەکە ئەنجام دەدا.

ــ خانوەکە ڕوخێنرا. ← (ڕوخێن) ڕەگی کار + (ر) مۆرفیمی بکەرنادیار + (ا) م. کاتی ڕابوردو + (Ø) بەرکار.

ــ باخەکان دەسوتێنرێن. ← د(ە) م.ئێستا +(سوتێن) ڕەگی کار+(ر) م. بکەرنادیار +(ێ) م. داهاتو+(ن) بەرکار.

ــ زەویەکان کێڵران. (کێڵ) ڕەگی کار + (ر) مۆرفیمی بکەرنادیار + (ا) م. کاتی ڕابوردو + (ن) بەرکار.

٨ : مۆرفۆفۆنیمی «ش» :

فۆنیمی /ش/ دەنگێکی زاری کپە، هەوا لە نێوان مەڵاشو و زمانی جۆگەیی بەرەو پوکی سەرەوە دەخشێ. (دەنگێکی کپی پوکە مەڵاشوی خشپەییە).[2]

مۆرفۆفۆنێمی «ش» لە ڕێزمانی دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا تەنیا یەك ڕۆڵی فراوانی هەیە، کە واتای (هەروەها / بە هەمان شێوە) دەبەخشێ و فرێزی دوەم هاوشێوەی فرێزی یەکەم دەردەخا. ﴿مۆرفیمی /ش/ لە ڕوی ڕستەسازیەوە دەتوانێ بە پێی مەبەستی قسەکەر بچێتە سەر بەشەکانی ڕستە وەك بکەر، بەرکاری ڕاستەوخۆ، بەرکاری ناڕاستەوخۆ، ئاوەڵگوزارە، تەواوکەر، کار..... تەنها ئەرکی بەستن ناگەینێ بەڵکو چەندین واتای تر دەدات وەك بۆ بەرانبەر کردن بە واتای بەڵام، تەنانەت، هەروەها، هاوبەش بوون ....تاد. مۆرفیمی /ش/ یەکێکە لەو مۆرفیمانەی کە دەورێکی گرنگی هەیە لە زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی بەربڵاو و ئاشکرا ڕۆژانە بەکاری دەهێنین﴾[3]، دەشێ لەگەڵ فرێزی ناوی یان کاری بەکاربێ و بە زۆری فرێزی یەکەم باسناکرێ، چونکە زانراوە. وەك:

ــ (چاوەکەم تۆش پیر دەبی، ڕیشت دەبێتە گۆرەوی ..... وەك بفەرمووی من فلانم، پێت دەڵێن توخوا هەوی؟!)[4].....

ــ کچەکە کوڕەکەی خۆشدەوێ و کوڕەکەش هەمان هەستی هەیە.

ــ منی مامۆستای دارام و باوکی داراش مامۆستای من بو.

ئەم مۆرفۆفۆنیمە جگە لە ناو و ڕاناوەکان، دەتوانێ بکەری ڕستەیەك لە کاری دوەمیش وەکو یەکەم هاوبەش بکا و ئەم مۆرفۆفۆنیمە ئەلۆمۆرفێکی تری هەیە، کە (یش)ــە. بەڵام ئایا لە بنەڕەتدا ﴿(یش)ە، یان (ش)ە؟......

١ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٦٩.

٢ D. N. MacKENZIE. KURDISH DIALECT STUDIES-I. London. ١٩٦١. P٥.

٣ ساجیدە عەبدوڵڵا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٩٨،ل٨٩.

٤ دیوانی حاجی قادری کۆیی. هەولێر. ١٩٨٦. ل٢٧١.

ئەوە ئەگەیەنێ کە: دوو شت یا زیاتر، لە شتێکی ترا هاوبەشن. جا هەندێ جار ئەوە پیشان ئەدا کە: دوو کردار یا زیاتر هی یەك بکەرن وەکو: هوشیار لە باخەکەی ئەشخوات و ئەشبەخشێ و ئەشفرۆشێ﴾[1].

ــ ئازاد جگەرەش دەکێشێ و دەشخواتەوە.

لە شێوەزاری سۆرانی دیالێکتی ناوەڕاستدا، ئەگەر مۆرفۆفۆنێمی (ش) بەدوای مۆرفیمێك یان وشەیەك هات کۆتایی بە نەبزوێن هابێ، (یـ)یێکی ناوبڕ دێتە نێوانیان و دەبێتە (یش) و ئەمەش بوەتە هۆی ئەوەی هەندێ جار لە نوسیندا زۆرتر (یش) بەکاربێ. ﴿ئەم مۆرفیمە لە کاتی بەکارهێنانیدا دوو شێوەی هەیە /ش، یش/ واتە دەتوانین ئەم دو شێوەیە بە ئەلۆمۆرفی یەکتر دابنێین، چونکە لە کاتی بەکار هێنانیاندا هیچ لە بابەتەکە ناگۆڕێ و هەر بۆ یەك مەبەست بەکاردەهێنرێن. تەنها جیاوازی نێوانیان ئەوەیە کە ئەگەر ئەو وشەیەی /ش/ەکەی دەچێتە سەری کۆتایی بە بزوێن هاتبوو ئەوا شێوەی /یش/ وەردەگرێت﴾[2].

ــ (منیش دەروونم شاد بێ...   ملم لە بەند ئازاد بێ...

منیش ئەی مەلی پیرۆز...   بە یەك چریکەی پڕ سۆز...

بەستەی وات بۆ ئەخوێنم...   کە جوان جوان بتلەرزێنم....)[3]

ــ (ئەم گۆڕەم نیشانەی تاوانی باوکمە، بۆیە منیش تاوانی وام نەکرد)[4]. (نوسراوی سەر کێلی گۆڕی ئەبو عەلای مەعەڕڕی)

٩: مۆرفۆفۆنیمی /ك/:

فۆنیمی /ك/ دەنگێکی کپی زمانی کوردیە. (/ك/ قوڕگەگیرێکی کپی بە مەڵاشو وتراوە)[5]. هەوای دەرچوی سیەکان بێ ئەوەی دەنگەژێیەکان بلەرێنێتەوە، لە نێوان دواوەی زمانی کووڕبوەوە و نەرمەمەڵاشودا پەنگدەخواتەوە و دوایی لەگەڵ دابەزینی لە پڕی کووڕی زمان هەوا بە تەوژم لە دەم دەردەچێ و تەوژمی بە گوڕی هەوای دەرچو دەنگی [ك] دروستدەکا.

لە ئاستی وشەسازیشدا مۆرفۆفۆنیمی /ك/ دەتوانێ ئەرکی مۆرفیمی ناسیاوی و نەناسیاوی ببینێ، ئەویش لە ئەنجامی سوانی دەنگەکانی دەوروبەری:

٩-١- مۆرفۆفۆنیمی /ك/ لە ڕۆڵی مۆرفیمی ناسیاویدا: لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا پاشگری (-ەکە) مۆرفیمی ناسیاویە. ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە هۆی دیاردە دەنگسازیەکان و سوانی هەردو بزوێنە /ە/ لە پێش و پاشی /ە/ دەنگی [ك]، بەتایبەتی کاتێ (-ەکە) دەکەوێتە نێوان دو دەنگە بزوێنی تر، تەنیا دەنگی [ك]ەکە دەمێنێتەوە و دەبێتە ئەلۆمۆرفێکی (-ەکە)ی مۆرفیمی ناساندن. وەك:

---

١ مەلا شوکر. بەکارهێنانی ئەوزاری "یش" بە پێ ی دەستووری زمانی کوردی. گۆڤاری بەیان. ژمارە ٤. ١٩٧٠. ل١٤.

٢ ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٨٩-٩٠.

٣ دیوانی گۆران. بەغدا. ١٩٨٠. ل١٠٥-١٠٦.

٤ حەمە حەمەئەمین قادر. کاروانی شیعری نوێی کوردی. بەرگی یەکەم. هەولێر. چاپی دوەم. ١٩٨٧. ل٢١.

٥ ئیرنیست. ن. ماکاروس. ڕێزمانی کوردی. وەرگێڕانی: برایم میرانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١١٥. ئەیلولی ١٩٨٧. ل١٥٦.

ـ مامۆستا (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) ← مامۆستاکـان[1]

ـ مامۆستاکـان ← مامۆستا (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆرفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

ـ پەنجەرە (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) ← پەنجەرەکـان

ـ پەنجەرەکـان ← پەنجەرە (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆرفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

ـ شانۆ (ناو) + ەکە (نیشانەی ناساندن) + ان (نیشانەی کۆ) ← شانۆکـان

ـ شانۆکـان ← شانۆ (ناو) + (کـ) ئەلۆمۆرفی ناساندن + ان (نیشانەی کۆ)

٩-٢ـ مۆرفۆفۆنیمی ک لە رۆڵی مۆرفیمی نەناسیاویدا: بە هەمان شێوە لە دیالێکتی ناوەڕاستدا پاشگری (یەك / ییەك / یێك / ەك) ئەلۆمۆرفیمەکانی نەناسیاوین. ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە هۆی هەمان دیاردە دەنگسازیەکان و سوانی دەنگەکانی لە پێش دەنگی [ك]، تەنیا دەنگی [ك]ەکە دەمێنێتەوە، ئەمەش لەو کاتانەدا کە ناوەکە کۆتایی بە بزوێنی /ە/ بێ و دەبێتە ئەلۆمۆرفێکی ئەلۆمۆرفێکی نەناسیاوی، بە تایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیدا. وەك:

ـ جامی پەنجەرەك شکا. ← پەنجەرەك (ناوی نەناسراو) ← پەنجەرە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆرفی نەناسیاوی.

ـ کیلۆ تەماتەکـم بۆ بکڕە. ← تەماتەك (ناوی نەناسراو) ← تەماتە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆرفی نەناسیاوی.

ـ پەنجەکـی پێوە نەماوە. ← پەنجەك (ناوی نەناسراو) ← پەنجە (ناو) + (ك) ئەلۆمۆرفی نەناسیاوی.

١٠: مۆرفۆفۆنیمی م:

فۆنیمی /م/ دەنگێکی (دەنگداری لێوەکی لوتیە)[2]. واتە، لە کاتی گۆکردنیدا دەنگەژێیەکان دەلەرێنەوە و هەردو لێوەکان لەسەر یەك دادەخرێن و جیا لە دەنگەکانی پێشتر، هەوا لە لوت دێتە دەرەوە.

مۆرفۆفۆنیمی م لە ئاستی ڕێزمانیشدا رۆڵێکی بەرچاو دەبینێ، بەوەی دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی یەکەمی تاك لە هەردو دەستەی خاوەنی و ڕێککەوتن. «(م): لە کرمانجیی باشووردا ئەم ڕاناوە لکاوە لەگەڵ کاری تێپەڕ و تێنەپەڕدا بۆ کەسی یەکەمی تاك بەکاردێ، وەك: خواردم. دەخۆم. چووم. دەچم. هەروەها لە حاڵەتی تملك دا، وەك: پێڵاوەکانم. کتێبەکەم. سەرم. دەستم»[3]. ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەشێ کورتکراوەی ڕاناوی (من)ی سەربەخۆ بێ و لە بنەڕەتدا مۆرفیمێکی ڕەسەنی زمانە هیندۆ ئەوروپییەکان بێ، چونکە لە هەندێ لەو زمانانەدا ئەو فۆنیمە بەشداری لە داڕشتنی ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك دەکا، وەك ("me"، "my"، "mine").

١٠-١ـ مۆرفۆفۆنیمی م وەکو ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك لە دەستەی خاوەنی: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دەستە ڕاناوی لکاوی خاوەنیدا (م، ت، ی، مان، تان، یان)، دەبێتە کەسی یەکەمی تاك (من) و ئەرکی خاوەنیی ئەو ناوانە دەگێڕێ کە دەبێتە پاشگریان. بۆ نمونە:

---

١ عەبدولواحید موشیر دزەیی. وشەسازی زمانی کوردی. هەولێر. ٢٠١٢. ل٤٠.

٢ Ernest N. McCarus. A KURDISH GRAMMAR. New York. ١٩٥٨. P.٢١.

٣ لیژنەی زمانی کوردی. زمانەوانی. گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق "دەستەی کورد" بەرگی دەهەم. بەغدا. ١٩٨٣. ل٣١٧.

ـ دایکم و باوکم هاتن ← دایکی من و باوکی من هاتن.
ـ ماڵەکەم لە ناوەڕاستی شارەکەم دایە. ← ماڵەکەی من لە ناوەڕاستی شارەکەی من دایە.
بە هەمان شێوە ئەگەر ئەم مۆرفۆفۆنیمە (ان)ی کۆ وەربگرێ، دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی یەکەمی کۆ (ئێمە). واتە، (مان = م + ان). ئەم ڕاناوەش دەبێتە خاوەنی ئەو ناوانەی بە دوایانەوە دێ. وەك:
ـ دایکمـــان و باوکمـــان هاتن ← دایکی ئێمە و باوکی ئێمە هاتن.
ـ ماڵەکەمـــان لە ناوەڕاستی شارەکەمـــان دایە. ← ماڵەکەی ئێمە لە ناوەڕاستی شارەکەی ئێمە دایە.
ئەم مۆرفۆفۆنیمە سەرباری ئەرکی خاوەنێتی دەتوانێ، چ وەکو کەسی یەکەمی تاك لە دەستە ڕاناوی لکاوی خاوەنی، چ وەکو کەسی یەکەمی کۆ (بە هاوکاری ان-ی کۆ) ئەرکی بکەر ببینێ لە لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕ و ئەرکی بەرکار ببینێ لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:
ئەرکی بکەر لەگەڵ کاری ڕابوردوی تێپەڕ:
ـ خواردم / خواردمـــان.... نوسیـــم / نوسیـــمـــان.... کێڵام / کێڵامـــان.... گرتـــم / گرتـــمـــان. (ڕابوردوی سادە)
ـ دەمـــخوارد/دەمـــا نخوارد...دەمـــنوسی/دەمـــاننوسی...دەمـــکێڵا/دەمـــانکێڵا...دەمـــگرت/دەمـــانگرت. (ڕابوردوی بەردەوام)
ئەرکی بەرکار لەگەڵ کاری ڕانەبوردوی تێپەڕ:
ـ دەمـــخوا / دەمـــا نخوا...... دەمـــنوســـن / دەمـــاننوسن..... دەمـــگری؟ / دەمـــانگری؟ (ڕانەبوردو)
ـ بمـــخوا / بمـــا نخوا...... بمـــنوســـێ / بمـــاننوسێ..... بمـــگری. / بمـــانگری. (داخوازی)

١٠-٢- مۆرفۆفۆنیمی م وەکو ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك لە دەستەی ڕێککەوتن: هەروەها مۆرفۆفۆنیمی م دەبێتە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك لە دەستەی ڕێککەوتن (م. ی. ∅. ین. ن. ن). ئەم مۆرفۆفۆنیمە لەم دەستە ڕاناوەدا ڕۆڵی ڕێککەوتن دەبینێ، لەگەڵ بکەر یا بەرکاری ڕستە بە پێی جۆری کارەکە و ئەو ئەرکەی پێی دەسپێررێ. بۆ نمونە:
ـ من قوتابیم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنە پەڕی بەرکاریە).
ـ من سوتام. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی سوتان تێنە پەڕی بەرکاریە).
ـ من هاتـم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی هاتن تێنە پەڕی بکەریە).
ـ من دەردەچم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی دەرچون تێنە پەڕی بکەریە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە خواردمی. (لێرەدا (م) بوەتە بەرکار چونکە کارەکە ڕابوردوی سادەی تێپەڕە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە دەیخواردم. (لێرەدا (م) بوەتە بەرکار چونکە کارەکە ڕابوردوی بەردەوامی تێپەڕە).
ـ ئەو منداڵە چیە؟! هەر بە قسە دەیخۆم. (لەم ڕستەدا (م) دەبێتە بکەر چونکە کارەکە ڕانەبوردوی تێپەڕە).

١١: مۆرفۆفۆنیمی ن:

فۆنیمی /ن/ دەنگێکی گڕی لوتیە. واتە، لە کاتی گۆکردنیدا دەنگەژێیەکان دەلیرێنەوە و لێوەکان دەکرێنەوە، بەلام پێشەوەی زمان بە پانی بە پوکی سەرەوە دەلکێ و رێگەی دەرچونی هەوا نادا و هەوا لە لوتەوە دەردەچێ.

مۆرفۆفۆنیمی /ن/ رۆلێکی زۆر فراوان لە رێزمانی کوردی دەگێرێ و بە هۆی واتا بنەرەتی و گشتیەکەی کە چەمکی (کۆ) دەگەیێنێ، توانیویەتی چەند ئەرکێکی دیار ببینێ، وەك:

١١-١- مۆرفۆفۆنیمی /ن/ لە ئەرکی راناوی لکاوی کەسی دوەمی کۆدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دەستە راناوی لکاوی رێککەوتندا (م. ی. Ø. ین. ن. ن) دەبێتە راناوی کەسی دوەمی کۆ. وەك:

ـــ ئێوە کوردن. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنە پەری بەرکاریە).

ـــ ئێوە دۆران. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی دۆران تێنە پەری بەرکاریە).

ـــ ئێوە هەستان. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی هەستان تێنە پەری بکەریە).

ـــ ئێوە تێدەکۆشن. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی تێکۆشان تێنە پەری بکەریە).

ـــ ئێوە چین؟! هەر بە قسە دەمخۆن. (لێرەدا (ن) بوەتە بکەر چونکە کارەکە رانەبوردوی تێپەرە).

ـــ هەستن، تێکۆشن.... (لەم رستانەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە رستەی فەرماندانن).

١١-٢- مۆرفۆفۆنیمی /ن/ لە ئەرکی راناوی لکاوی کەسی سێیەمی کۆدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دەستە راناوی لکاوی رێککەوتندا (م. ی. Ø. ین. ن. ن)، جگە لە کەسی دوەمی کۆ، دەشبێتە راناوی کەسی سێەمی کۆ. وەك:

ـــ ئەوان شەهیدن. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی بون تێنە پەری بەرکاریە).

ـــ ئەوان خنکان. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بەرکار، چونکە چاوگی خنکان تێنە پەری بەرکاریە).

ـــ ئێوە چون. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی چون تێنە پەری بکەریە).

ـــ ئەوان دادەنیشن. (لەم رستەدا (ن) دەبێتە بکەر چونکە چاوگی دانیشتن تێنە پەری بکەریە).

ـــ ئەوان بە ئینگلیزی دەخوێنن. (لێرەدا (ن) بوەتە بکەر چونکە کارەکە رانەبوردوی تێپەرە).

١١-٣- مۆرفۆفۆنیمی /ن/ لە ئەرکی دروستکردنی ئاوەلناوی دارێژراودا: مۆرفۆفۆنیمی /ن/ جگە لە ئەرکی راناوی، هەر بە واتا و چەمکی کۆکردنەوە، بەشداری دەکا لە دروستکردنی هەندێ ئاوەلناوی دارێژراودا. بە کردەیەکی واتایی کە دەبێتە پاشگری ناوێك و ئەو ناوە کۆدەکاتەوە لە کەسێك کە دەبێتە هەلگری ئەو ئاوەلناوە. وەك:

ـــ چلك (ناو) + ن (مۆرفیمی ئاوەلناو دارێژ) ← چلکن.

ـــ کولك (ناو) + ن (مۆرفیمی ئاوەلناو دارێژ) ← کولکن.

ـــ کرم (ناو) + ن (مۆرفیمی ئاوەلناو دارێژ) ← کرمن.

ـــ چلم (ناو) + ن (مۆرفیمی ئاوەلناو دارێژ) ← چلمن.

ــ شەرم (ناو) + ن (مۆرفیمی ئاوەڵناو دارێژ) ← شەرمـن.

١١ـ٤ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی □ن□ لە ئەرکی دروستکردنی چاوگدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە هەمان واتا کرۆك و بنەڕەتیەکەی کۆکردنەوە، توانیویەتی بەناوی (ن)ی چاوگەوە بەشداری بکا لە دروستکردنی هەمو چاوگە کوردیەکاندا. مۆرفۆفۆنیمی □ن□ لەم ئەرکەدا واتا کۆکردنەوەیەکی ئەبستراکتی ڕوت (مجرد) دەگەیێنێ، بەوەی کردەی ڕودانی ڕەگی کارەکە، کە لە ڕابوردودا بە هەر شێوە و هۆکارێك ڕویاندابێ، کۆیاندەکاتەوە لە فۆرمێك کە ناونراوە (چاوگ). واتە، ﴿چاوگ لە زمانی کوردیدا پێکهاتوە لە ڕەگی کار و مۆرفیمی کاتی ڕابوردو و (ن)ی چاوگ.

چاوگ ← ڕەگی کار + مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (ن)ی چاوگ.....

(ن)ی چاوگ مۆرفیمێکی کۆی بێ لایەنە و ئەنجامدانی کارەکە ناداتە پاڵ هیچ تۆخمێکی دەستنیشانکراو، بۆیە ڕۆلی مۆرفیمی کات نامێنێ و کپ ئەبێ﴾[١]. بۆ نمونە:

لە چاوگی سوتاندا، (سوت) ڕەگی کارەکەیە کە چەمك و واتای کرداری سوتانی هەڵگرتوە، ئینجا ئەم کردارە بە هەر جۆر و هۆکارێك بێ، مۆرفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردوش چەمکی کاتی ڕابوردو دەخاتە سەر کردەی سوتان لە ڕابوردودا، بەڵام (ن)ی چاوگ هەمو ئەو کردەی سوتانانەی کە لە ڕابوردودا ڕویانداوە بە هەر شێوە و جۆر و هۆکارێك بن، کۆدەکاتەوە و واتایەکی گشتی و ڕەها بە فۆرمی سوتان دەبەخشێ، کە هەمو کردارێکی سوتان بگرێتەوە، بە ئاگر بێ، بە ئاوی گەرم بێ، بە تیشکی خۆر، هەورەتریشقە، ئەوین....هتد. بەم پێیە سەرجەم چاوگەکان پێکدێن لە ڕەگی کار و یەکێ لە مۆرفیمەکانی کاتی ڕابوردو (ا/ ی/ و/ د/ ت) و مۆرفۆفۆنیمی □ن□ی کۆ، کە پێی دەوترێ (ن)ی چاوگ:

ــ کێڵ (ڕەگی کار) + ا (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← کێڵان (چاوگ).

ــ نوس (ڕەگی کار) + ی (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← نوسـیـن (چاوگ).

ــ ب (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← بـون (چاوگ).

ــ کرد (ڕەگی کار) + د (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← کردن (چاوگ).

ــ کەو (ڕەگی کار) + ت (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← کەوتن (چاوگ).

١١ـ٤ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی □ن□ لە ئەرکی تێپەڕاندنی چاوگدا: هەمان مۆرفۆفۆنیمی □ن□ی کۆ کە ناونرا بە (ن)ی چاوگ، دەتوانێ ئەرکی تێپەڕاندنی چاوگە تێنەپەڕەکانیش ببینێ، بەوەی جارێکی تر (ن)ێکی تری چاوگ دەخرێتە سەر چاوگە تێنەپەڕەکە و دەیگۆڕێ بۆ تێپەڕ:

ــ ســوتـان (چاوگی تێنەپەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← سوتـانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

ــ شکان (چاوگی تێنەپەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← شکانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

ــ ڕژان (چاوگی تێنەپەڕ) + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← ڕژانن (چاوگی تێپەڕێنراو).

بۆ لێکدانەوی ئەو وەرچەرخانە، تێبینی ئەم خاڵانە دەکرێ:

---

١ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٩٧+٩٩.

١- لەم وەرچەرخانەدا تێکرای چاوگە تێنە پەڕەکە (سوتان، شکان، ڕژان....) وەك ڕەگی کارێکی تێپەڕ ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێ.

٢- مۆڕفیمی (ا)ی کاتی ڕابوردو، ئەگەرچی وەکو جاران ڕەفتار دەکا و لە ڕانەبوردودا دەبێ بە (ێ)ی داهاتو، بەڵام لە چاوگی تێپەڕێنراودا جێگرەوەیەکی بۆ پەیدا دەبێ، کە لە زمانی ستانداردی ناوەڕاست و شێوەزاری سۆرانی و موکری..دا مۆڕفۆفۆنێمی (د)ـە و لە شێوەزاری سلێمانیشدا سفرە (ø) و دەرناکەوێ. ئەم فۆنیمی /د/ەیش جگە لە ئەرکی مۆڕفیمی کاتی ڕابوردو ڕۆلی ناوبڕێکیش دەبینێ و ئاسانکاری دەکا بۆ دەربڕینی دو فۆنیمی /ن/ بەدوای یەکدا.

٣- مۆڕفۆفۆنیمی /ن/ جارێکی تر سەرلەنوێ دەتوانێ هەمان ڕۆلی پێشتری ببینێ و ببێتەوە (ن)ی چاوگ، بەمەش چاوگەکە لە تێنە پەڕەوە دەکاتە تێپەڕ[1]:

ـ سوتان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← سوتاندن / سوتانن

ـ شکان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← شکاندن / شکانن

ـ ڕژان (چاوگی تێنە پەڕ) + (د/ ø) م. ڕابوردو + ن (نونی کۆ / نونی چاوگ) ← ڕژاندن / ڕژانن

بە هۆی ئەم کردەیە زۆر جار ناوی دەنگە سروشتیەکانیش وەك (زیڕە، زریکە، فیکە، گرمە، هاڕە، بۆڕە، چریکە، شیڕە، قوقە.... هتد) دەکرێن بە چاوگی تێپەڕێنراو، تەنانەت هەندێ جار ناویش دەخرێنە ناو (بەتایبەتی ناوە عەرەبییەکان) ئەو قاڵبە دەکرێن بە کاری تێپەڕێنراو، وەك (شیعر، نرخ، شەرع، ڕەنگ، حیزب، عەرەب، کورد ....) یان ئاوەڵناوی وەك (گەوج، عالم،...):

ـ زیڕە (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← زیڕان (چاوگی تێنە پەڕ)،
زیڕان (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← زیڕاندن (چاوگی تێپەڕ).

ـ شیعر (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← شیعران (چاوگی تێنە پەڕ)،
شیعران (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← شیعراندن (چاوگی تێپەڕ).

ـ گەوج (ناو) + ا (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← گەوجان (چاوگی تێنە پەڕ)،
گەوجان (چاوگی تێنە پەڕ) + د (م.ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← گەوجاندن (چاوگی تێپەڕ).

لەم چاوگە پێپەڕێنراوانەدا تێبینی ئەوە دەکرێ، بە فۆڕمی تێنە پەڕ لە زماندا بەکارنایێ.

١٢: مۆڕفۆفۆنیمی /و/:

فۆنیمی /و/ یەکێکە لەو دەنگانەی لە دەنگسازیی کوردیدا پانتاییەکی زۆرتری لە هەمو فۆنێمەکانی تر گرتوە، بەوەی پتر لە شێوەیەکی گۆکردنی هەیە و بە پێی کەوتگەی لە برگەدا جۆری بزوێن و نەبزوێنی هەیە. زۆربەی زمانەوانەکان پتر لە فۆنێمێکیان بۆ دەنگی [و] دەستنیشان کردوە[2]، وەك [و]ی کورت و [وو]ی درێژ[3]، [و] هەروەها

---

١ بۆ وردەکاری و زانیاریی زۆرتر بڕوانە: تێپەڕاندن لە ل١٣٠-١٣٦. لە عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥.

٢ ئەوڕەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦. ل٢٨.

٣ تەوفیق وەهبی. دەستووری زمانی کوردی. جیزمی یەکەم. بەغدا. ١٩٢٩. ل٥.

[وو]ی بزوێن و [و]ی نەبزوێن[1]. لە بنەڕەتدا هەر چوار جۆری ئەم دەنگە : کورت، درێژ، بزوێن و نەبزوێن هەر هەمان فۆنیمن و بە پێی کەوتەگەی بڕگەییبیان و دەنگەکانی دەوروبەری گۆڕانی بەسەر دادێ و کورت و درێژ دەبێتەوە و بە پێویست نازانرێ بە فۆنیمی جیاواز دابنرێن، یان بە پیتی جیاواز بنوسرێن. تەنانەت ئەو وشانەی بە هۆی کورتی و درێژی دەنگی [و] واتایان دەگۆڕێ زۆر دەگمەنن و هەرە باوەکەیان هەردو وشەی (کوڕ) و (کووڕ)ن. بۆیە هیچ گونجاو و لۆجیك نیە، تەنیا بۆ وشەیەك گرفتێکی گەورە لە زمان دروستبکەین پیتی (وو) دروستبکەین، کە تەنانەت نوسەرە ناودارەکانیش لە ڕاستی و دروستی یەك واو و دو واو هەڵە دەکەن. ڕاستیە فۆنۆلۆجیەکەشی ئەوەیە، کە وشەی (کوڕ) سێ فۆنیم واتە، سێ پیتە (ك + و + ڕ) و وشەی (کووڕ) چوار فۆنیم واتە، چوار پیتە (ك + و + و + ڕ)، ئەگەر وشەیەکی ناباوی دەگمەنی تریش لەم شێوەیە هەبێ، دەتوانرێ بە چوار پیت دابنرێ[2].

مۆرفۆفۆنیمی □و□ لە ڕێزمانی دیالێکتی ناوەڕاستدا ڕۆڵێکی فراوان دەگێڕێ و چەند ئەرکێکی گرنگ دەبینێ. سەرجەم ئەرکەکانی مۆرفیمی (و) دەگەڕێنەوە بۆ واتا بنجی و شاراوەکەی لەخۆی دەگرێ، کە بریتیە لە گەیاندنی چەمکی دوری. واتە، پێچەوانەی مۆرفۆفۆنیمی □ە□ کە واتای نزیکی دەگرتە خۆی، مۆرفۆفۆنیمی □و□ ئاماژە بە هەر شتێك دەکا کە دور بێ. ﴿مۆرفیمی (ە) واتایەکی گشتیی هەیە و چەمکی (نزیکی) ئەدا، بەڵام مۆرفیمی (و) واتا گشتیەکەی چەمکی (دوری) ئەدا. ئەم دو مۆرفیمە لە زمانی کوردیدا زۆر بەکاردێن و ڕۆڵی گرنگ ئەبینن و چەندین فۆرمی تایبەتیبیان لێ دروست ئەبێ. مۆرفیمی (ە) هێمایە بۆ هەر شتێکی نزیك، بەبێ دەستنیشانکردن (دون التحدید). مۆرفیمی (و)ش هێمایە بۆ هەر شتێکی دور، بێ دەستنیشانکردن. دوریش واتە، نە من، نە تۆ. لە من و تۆ بترازێ هەمو شتێك لە گەردوندا دورە، ئەگەر ماوەی نێوا نمان هەرچەندێك بێ.﴾[3]. ئەو ئەرکانەی مۆرفۆفۆنیمی □و□ لە ڕێزمان دەیانبینێ، بریتین لە :

١١ـ١ـ مۆرفۆفۆنیمی □و□ وەك مۆرفیمی کاتی ڕابوردو:

لە زماندا کاتی ئێستا نزیکترین کاتە و دەمی ئاخاوتن دەگەیێنێ، بۆیە مۆرفۆفۆنیمی نزیکی □ە□ی بۆ دانراوە، بەڵام کاتی ڕابوردو پێش دەمی ئاخاوتنە، واتە نزیك نیە و دورە، مۆرفۆفۆنیمی □و□ش لە بنەڕەتدا واتای دوری دەدا بۆیە یەکێ لە ئەرکەکانی گەیاندنی واتای کاتی ڕابوردوە. لەو چاوگە (و)ییەکاندا، مۆرفۆفۆنیمی □و□ دەبێتە نیشانەی چاوگەکە و مۆرفیمی کاتی ڕابوردو:

ـــ بون (چاوگ) ← بـ (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← گرفتەکە چارەسەر بـو.

ـــ چون (چاوگ) ← چـ (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← ئازاد چـو بۆ قوتابخانە.

ـــ دروون (چاوگ) ← درو (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← جلەکانم درو[4].

ـــ فەرمون (چاوگ) ← فەرمو (ڕەگی کار) + و (مۆرفیمی کاتی ڕابوردو) + ن (نونی چاوگ) ← مامۆستاکە فەرموی

---

١ نوری عەلی ئەمین. ڕێزمانی کوردی. سلێمانی. ١٩٦٠. ل١١-١٢.

٢ بۆ وردەکاری و زانیاریی زۆرتر بڕوانە : عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٥٣-١٥٥.

٣ هەمان سەرچاوە. ل٨٠.

٤ لە هەندێ ناوچەدا (سۆران و دەوروبەری) دەبێتە دروین و ڕستەکە بەم شێوەی لێ دێ: جلەکانم دروی.

١١-٢- مۆرفۆفۆنیمی □و□ وەك مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو:

ئاوەڵناوی کراو (إسم مفعول)، سیفەتێکی کاتیە دەدرێتە پاڵ کەسێکی دەستنیشاننەکراو، واتە کەسێکی دوری نەناسراو، دەکرێ دواتر لە ڕستەدا بە هۆی ڕاناوە لکاوەکانی دەستەی ڕێککەوتن دەستنیشانبکرێ، واتە تاکو نەکەوێتە ڕستە لە ئاستی وشەسازیدا کەسەکە دیارنەکراوە. ئاوەڵناوی کراو پێکدێ لە ﴿ڕەگی کار + مۆرفیمی کاتی ڕابوردو (ا/ ی/ و/ د/ ت) + (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو کە هێمایە بۆ کەسێکی نادیار﴾.

ـ (سوتـ) ڕەگی کار + (ا) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (سوتاو) ئاوەڵناوی کراو.

ـ (ڕز) ڕەگی کار + (یـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (ڕزیـو) ئاوەڵناوی کراو.

ـ (مـر) ڕەگی کار + (د) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (مردو) ئاوەڵناوی کراو.

ـ (نوسـ) ڕەگی کار + (تـ) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (نوسـتو) ئاوەڵناوی کراو.

ـ (لەناوچـ) ڕەگی کار + (و) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (لەناوچو و) ئاوەڵناوی کراو.

ـ (بەربـ) ڕەگی کار + (و) مۆرفیمی کاتی ڕابوردو + (و) مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو ← (بەربـو و) ئاوەڵناوی کراو.

لە بنەڕەتدا مۆرفیمی (ر)ی بکەرناردیار کە هێمایە بۆ بکەرێکی نەناسراو پێچەوانی (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراوە، کە دەگەڕێتەوە بۆ بەرکارێکی نادیار. وەك لە نموونەکانی (سوتێنەر□□ سوتێنراو، تێکدەر□□ تێکدراو، .....).

ئەم مۆرفۆفۆنیمە بە هەمان ئەرکی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو[1]، بەشداری دەکا لە دارشتنی ڕستەی هەواڵداری لە دەمکاتی ڕابوردوی تەواو. ﴿لە ڕابوردوی تەواودا (و)ی مۆرفیمی ئاوەڵناوی کراو، دوای مۆرفیمی کاتی ڕابوردو دێ و ئینجا ڕاناوی لکاوی بکەر دێ کە لە دەستەی خاوەنیە و دوای ئەوە (ە)ی مۆرفیمی کاتی ئێستا دێ، دوای ئەویش ڕاناوی لکاوی بەرکار دێ، کە لە دەستەی ڕێککەوتنە﴾[2]. وەك:

لە کاری تێپەڕدا:

ـ گرتـومە ← (گر) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (مـ) بکەر + (ە) م.ئێستا + (∅) بەرکار.

ـ کوشتویانن ← (گر) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (یانـ) بکەر + (∅) م.ئێستا + (ن) بەرکار.

لە کاری تێنە پەڕی بکەریدا:

ـ خەوتـون ← (خەو) ڕەگ + (ت) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (∅) م.ئێستا + (ن) بکەر.

ـ چـو وە ← (چـ) ڕەگ + (و) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (ە) م.ئێستا + (∅) بکەر.

لە کاری تێنە پەڕی بەرکاریدا:

ـ مـردوە ← (مـر) ڕەگ + (د) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (ە) م.ئێستا + (∅) بەرکار.

ـ ڕوخـاون ← (ڕوخـ) ڕەگ + (ا) م.ڕابوردو + (و) م.ئاوەڵناوی کراو + (∅) م.ئێستا + (ن) بەرکار.

١١-٣- مۆرفۆفۆنیمی □و□ وەك مۆرفیمی بەستن:

---

١ هەندێ ئاوەڵناو هەن، لەوە دەچێ بە هەمان سیستەم دارێژرابن، بەڵام بنچینە کۆنەکەیان بە تەواوی دارنەماوە. بۆ نموونە: (زیندو لە زیندەگیەوە، هەروەها ماندو، تینو، ....).

٢ عەبدوڵلا حوسێن ڕەسول. پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی. چاپی دووەم. هەولێر. ٢٠٠٦. ل١٦.

مۆرفۆفۆنیمی /و/ جگە لەم ئەرکانەی سەرەوە دەتوانێ ڕۆلی مۆرفیمی بەستنیش ببینێ و دو وشە یان دو ڕستە بەیەك ببەستێتەوە. لە بنچینەدا مۆرفیمی بەستنی (و) لە ئامرازی بەستنی (وە) هاتوە. تا ئێستاش ئامرازی (وە) لە سەرەتای پەرەگراف یان ڕستەی نوێ بەکاردێ، وەك دەوترێ: (وە هەروەها.....، وە لە دوای ئەوە....، وە بەم شێوەیە...، وە لە ئە نجامدا....هتد). ئامرازی بەستنی (وە) پێکهاتوە لە دو مۆرفۆفۆنیم ﴿/و/ + /ە/ ← وە﴾. مۆرفیمی (و) واتای دوری دەدا و ئاماژە بە وشە یان ڕستەی پێشتر دەکا کە بە بەراورد لەگەڵ تازەکە دەبێتە دورتر و مۆرفیمی (ە)یش ئاماژە بە وشە یان ڕستە تازەکە دەکا کە نزیکترە. واتە، ﴿ئەوەی پێشتر (دورتر) بە مۆرفیمی (و) هێمای بۆ ئەکەین و ئەوەی دواتر (نزیکتر) بە مۆرفیمی (ە) هێمای بۆ ئەکەین﴾[1]. بۆ نمونە:

ـ ئازاد هات وە نەوزاد هات. ← ئازاد وە نەوزاد هاتن. ← ئازاد و نەوزاد هاتن.

ـ نەژاد نە یخوێند، وە لە ئە نجامدا دەرنەچو. ← نە یخوێند وە دەرنەچو. ← نە یخوێند و دەرنەچو.

لە ئە نجامی ئیکۆنۆمی زمان و کورتبونەوەی زمان بزوێنە کورتەکە /ە/ سواوە و تەنیا مۆرفۆفۆنیمی /و/ ماوەتەوە. هۆکارێکی تری کەم بەکارهێنانی دەگەڕێتەوە بۆ هاوشێوە بونی لەگەڵ (و)ە کراوەکەی (حەرف عەتف)ی عەرەبیە و هەندێ کەس وا دەزانن یان بۆنی ئەوەی لێ دەکەن کە لە عەرەبییەوە هاتوە، هەرچەندە لە ڕەسەندا کوردیە.

١١ـ٤ـ مۆرفۆفۆنیمی /و/ وەك مۆرفیمی وشەداڕێژ: **هەندێ جار مۆرفۆفۆنیمی /و/ وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای وشەیەك و وشەیەکی تری نوێی لێ دروستدەکا، بەتایبەتی دەچێتە دوای ناوێك و دەیگۆڕێ بۆ ناوێکی تر، کە لە خۆی نزیکە لە ڕوی واتاوە. وەك:**

ـ بـێـز (=قێز= بە پیس دانانی خواردنێك) + (و) پاشگری وشەداڕێژ ← بێزو (مەگیرانی)[2].

ـ دان (= دانەوێڵە = دەغڵ و دان) + (و) پاشگری وشەداڕێژ ← دانـو (گە نمی کوڵاو).

ـ جوان (= گەنج = شۆخ) + (و) پاشگری وشەداڕێژ ← جوانـو (بێچوی ئەسپ).

ـ کەند (شوێنی چاڵ) + (و) پاشگری وشەداڕێژ ← کەنـدو (شوێنی هەڵگرتنی دانەوێڵە = سایلۆ).

تێبینی ئەوە دەکرێ جگە لەو ئەرکانەی سەرەوە، مۆرفۆفۆنیمی /و/ دەتوانێ لە شێوەزاری سۆرانی بەتایبەتی ناوچەی ڕواندز و دەوروبەری ڕۆلی ڕاناوی لکاوی خاوەنی بۆ کەسی دوەمی کۆ (تان) ببینێ، ئەم ئەرکە لە شێوەزاری سلێمانیش دەبیسرێ. وەك:

ـ کچەکەو یا بە شو؟. ـ ماڵەکەو لە کوێیە؟ (شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی).

ـ کیژو بە مێرد دا؟. ـ مارو لە کێندەرێیە؟ (شێوەی ئاخاوتنی ڕواندز).

ـ نانـو خوارد؟ ـ تڕومبێلـو کڕی؟ (شێوەی ئاخاوتنی ڕواندز).

١٢: <u>مۆرفۆفۆنیمی /ۆ/:</u>

---

١ عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل١٣٩.

٢ عەلی نانەوازادە. فەرهەنگی کوردیی هەرمان. بەرگی یەکەم. (ئا-ب). هەولێر. ٢٠٠٥. ل٤٩٤.

فۆنیمی /ۆ/ یەکێکە لە دەنگە بزوێنەکانی زمانی کوردی. لە شێوە و شوێنی دروستبونی هاوشێوەی /و/ی بزوێنە و تەنیا جیاوازیی لەگەڵیدا ئەوەیە لە دەربڕیندا بە هۆی فراوانبونی بۆشایی دەم، قەڵەوتر و کراوەتر گۆ دەکرێ، واتە لە گۆکردندا دەنگێکی تێکەڵ لە هەردو بزوێنی /ە/ و /و/. هەربۆیەش لە ڕەوتی ئاخاوتندا هەندێ جار لە هەندێ وشەدا ئەم دو بزوێنە تێکەڵ دەبن و فۆنیمی /ۆ/ دروستدەکەن. وەك:

ــ مامـوەسـتا کـەونەکەمان بـوەتە سـەرپەرشـتیار. ← مامـۆسـتا کـۆنـەکەمان بـۆتـە سـەرپەرشـتیار.

ــ ئەو شـەو لە ئاهەنگەکەدا هیچ داب و نەریتێك پەیرەو نەکرا. ← ئەو شـۆ لە ئاهەنگەکەدا هیچ داب و نەریتێك پێڕۆ نەکرا.

مۆرفۆفۆنیمی /ۆ/ لە ئاستی ڕێزماندا چەند ڕۆڵێکی کەمی هەیە و دەتوانێ وەکو مۆرفیمی بانگکردن و بچوککردنەوە ئەرك ببینێ:

١٣-١- مۆرفۆفۆنیمی /ۆ/ وەك مۆرفیمی بانگکردن: بەهۆی قەڵەوی بەرزی دەنگی فۆنیمی /ۆ/ بەتایبەتی کە دەنگێکی گڕە و لەبەر ئەوەی بزوێنە دەتوانرێ بە پێی پێویست درێژ بکرێتەوە، وەکو مۆرفیمی بانگکردن بەکارهاتوە، بەتایبەتی لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاست و تایبەتیتر بۆ ڕەگەزی نێر:

ــ هـۆ کابرا! لە کێڵگەی مینەکان وەرە دەرەوە. ــ کاکــۆ! وازی لێ بێنە.

ــ هـۆ براکەم! تـۆ لە کوێی؟. ــ خاڵـۆ! کەی دەچی بۆ شار؟

ــ بابـۆ! بۆ وەڵامم نادەیتەوە؟. ــ شـوانـۆ! ئاگاداری مەڕەکانت بە.

١٣-١- مۆرفۆفۆنیمی /ۆ/ وەك مۆرفیمی بچوککردنەوە: ئەم مۆرفۆفۆنیمە زۆر جار وەك مۆرفیمێکی بچوککردنەوە، دەبێتە هاوکارێك بۆ دارشتنی ناوە بچوککراوەکان. لە کردەی بچوککردنەوەی ناوەکاندا، بەشێك لە کۆتایی ناوەکە دەکرتێ و لە شوێنی ئەو مۆرفۆفۆنیمی /ۆ/ دادەنرێ و ڕۆلی بچوککردنەوەی ناوەکە دەگێڕێ. ئەم دیاردەیە پتر لە ناوەکانی ڕەگەزی نێر ڕودەدا، بۆیە ئەم مۆرفیمە جگە لە ئەرکی بچوککردنەوە، ئەرکی مۆرفیمی ڕەگەزی نێریش دەبینێ، وەکو لە بڕگەی سەرەوەش ڕویدا، ئەمەش یەکێکە لە گرفتەکانی بیردۆزە یا پێناسەی مۆرفیم، کە هەندێ جار پتر لە واتایەك دەگرێتە خۆی. نمونەی ناوە بچوککراوەکان وەك:

ــ (شـێرزاد) ناوی تەواو / (زاد) بەشی کرتاو ← (شێر) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوککردنەوە + (شێرۆ) ناوی بچوککراوە.

ــ (شاخەوان) ناوی تەواو / (ەوان) بەشی کرتاو ← (شاخ) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوککردنەوە + (شاخـۆ) ناوی بچوککراوە.

ــ (ڕەمەزان) ناوی تەواو / (ەزان) بەشی کرتاو ← (ڕەم) بەشی ماوە + (ۆ) م.بچوککردنەوە + (ڕەمـۆ) ناوی بچوککراوە.

١٤: مۆرفۆفۆنیمی /ی/:

فۆنیمی /ی/ وەکو فۆنیمی /و/ یەکێکە لە فۆنیمە نیمچە بزوێنەکانی زمانی کوردی. واتە، بە پێی کەوتگەی لە بڕگەدا دەشێ بزوێن یا نەبزوێن بێ. ئەگەر بزوێنێکی تر لە بڕگە هەبێ، فۆنیمی /ی/ دەبێتە نەبزوێن و بە پێچەوانە، لەکاتی نەبونی بزوێن لە بڕگەدا فۆنیمی /ی/ دەبێتە بزوێن. ئەم فۆنیمە ئەگەر بزوێن بێ یان نەبزوێن،

کورت بێ یان درێژ، هەمان دەرچە و شوێنی دروستبونی هەیە. دەنگی [و] دەنگێکی گڕە و لە کاتی دروستبونی دەنگەژێیەکان دەلەرێنەوە و دواوەی زمان گرمۆڵە دەبێ و لەگەڵ نەرمە مەڵاشودا کونێکی پانی قەبارە ناوەندی دەهێڵنەوە و پێشەوەی زمان بە پانی لێژ دەبێتەوە بەرەو پێشەوەی پوکی خوارەوە بە بنی ڕیزە ددانە بڕەکانی خوارەوە دەنوسێ و لێوەکان بە کراوەیی کەمێك بەرەو تەنشتەکان دەکشێن و هەوا بە بێ بەربەست دێتەدەرەوە.

مۆرفۆفۆنیمی /ی/ لە ئاستی دەنگسازیدا هەندێ جار وەکو فۆنیمێکی نەبزوێن ڕۆڵی ناوبڕ دەبینێ لە نێوان دو بزوێندا. واتە، ﴿پیتی (ی) ئەبێتە ناوبڕ لە نێوان دو پیتە بزوێندا، لەم بارەدا خۆی ئەبێتە نەبزوێن، چونکە پیتی (ی) پیتێکی نیمچە بزوێنە و لە گۆکردنیدا دەم کەم ئەکرێتەوە، بۆیە ئەتوانی وەك بزوێن و نەبزوێن ڕەفتار بکا﴾[1].

وەك:

ــ (چوبایـە)ڕابوردوی خۆزگەیی ←(چو)ڕابوردوی سادە+(بـ)م.ئارایی + (ا)م.ڕابوردو + (یـ)ناوبڕ+(ە)م.ئێستا+(Ø)ك٣تاك.

ــ (هەیـە) هەواڵدانی ئێستا ←(هە)م.خاوەنی + (Ø)م.ئارایی + (یـ)ناوبڕ + (ە)م.ئێستا + (Ø)ك٣تاك.

ــ (هەستایـەوە) هەواڵدانی ڕابوردو ← (هەستا)ڕابوردوی سادە + (یـ)ناوبڕ + (Ø) ڕاناوی کەسی ٣ تاك + (ەوە) پاشگری دوبارە.

ــ (هەستایـە سەرپێ)ڕستەی ڕابوردو ←(هەستا)ڕابوردوی سادە+(یـ)ناوبڕ +(ە)م.بەستن+(Ø)ك٣تاك+(سەرپێ) تەواوکەر.

ئەم مۆرفۆفۆنیمە هەروەك لە دەنگسازیدا هاوشێوەی فۆنیمی /و/ە، بەوەی هەردوکیان نیمچە بزوێنن، لە ڕێزمانیشدا ئەرکەکانی هاوشێوەی مۆرفۆفۆنیمی □و□ە، چونکە هەمان واتای بنەڕەتی دوری دەبینێ. ﴿لە بنجدا مۆرفیمەکانی (ی، و) هێمای توخمێکی دەستنیشاننەکراوی دورن، ... لە هەندێ ناوچەدا (کوردی باکور، لوڕستان) مۆرفیمی (ی) لە بری (و)ش بەکاردێ﴾[2]. ئەم مۆرفۆفۆنیمە وەکو □و□ی هاوشێوەی دەتوانێ کۆمەڵێك ئەرك ببینێ، وەك:

١٤ـ ١ـ مۆرفۆفۆنیمی □ی□ لە ڕۆڵی مۆرفیمی کاتی ڕابوردو: وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا، لەبەر ئەوەی دەمکاتی ڕابوردو کاتێکی دورە بە بەراورد لەگەڵ کاتی ئێستا و مۆرفیمی (ی)ش وەکو مۆرفیمی (و) واتای دوری دەدا، بۆیە بە هەمان شێوە وەکو مۆرفیمی کاتی ڕابوردو بەکاردێ و لە چاوگە (ی)یەکاندا جگە لەوەی وەکو نیشانەی چاوگ ناوبراوە، دەبێتە مۆرفیمی کاتی ڕابوردو:

ــ (کـڕیـن) چاوگی یایی ← (کـڕ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. ← من پێنوسێکم کـڕی.

ــ (نوسیـن) چاوگی یایی ← (نوسـ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. ← تۆ نامەیەکت نوسی.

ــ (فـڕیـن) چاوگی یایی ← (فـڕ) ڕەگ + (یـ) م.ڕابوردو + (ن) نونی چاوگ. ← کـەوەکـە فـڕی.

١٤ـ٢ـ مۆرفۆفۆنیمی □ی□ وەکو ڕاناوی لکاوی کەسی دوەمی تاك: یەکێ لە ئەرکەکانی ئەم مۆرفۆفۆنیمە دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی دوەمی تاك لە دەستە ڕاناوی ڕێککەوتن (م. ی. Ø. ین. ن. ن). بۆ نمونە:

ــ مـن هاتـم. (□م□ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکە). ــ ئێمە هاتـین. (□ین□ ڕاناوی کەسی یەکەمی کۆیە).

---

١ عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول. مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥. ل٨٥.

٢ هەمان سەرچاوە. ل١١٠.

ــ تــۆ هاتــی. (□ی□ ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە). ــ ئێــوە هاتــن. (□ن□ ڕانــاوی کەســی دووەمــی کــۆ).

ــ ئەو هات∅. (□∅□ ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە). ــ ئەوان هاتــن. (□ن□ ڕانــاوی کەســی سێیەمی کــۆ).

١٤ـ٣ـ مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ وەکو ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک: ئەرکێکی تری ئەم مۆڕفۆفۆنیمە دەبێتە ڕاناوی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەستە ڕاناوی خاوەنی (م. ت. ی. مان. تان. یان). بۆ نمونە:

ــ مـن خواردم. (□م□ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکە). ــ ئێمە خواردمان. (□مان□ ڕاناوی کەسی یەکەمی کۆیە).

ــ تــۆ خواردت. (□ت□ ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە). ــ ئێــوە خواردتان. (□تان□ ڕانــاوی کەســی دووەمــی کــۆ).

ــ ئەو خواردی. (□ی□ ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە). ــ ئەوان خواردیان. (□یان□ ڕانــاوی کەســی سێیەمی کــۆ).

هەروەها بە هەمان شێوە، ئەگەر ئەو مۆڕفیمی (ی)ی ڕاناوی لکاوە، پاشگری (ان)ی مۆڕفیمی کۆی بخرێتە دوا، ڕاناوەکە دەگۆڕێ لە کەسی سێیەمی تاك بۆ کەسی دووەمی کۆ. وەك لە دوا نمونەی سەرەوە دیارە.

١٤ـ٤ـ مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ وەکو مۆڕفیمی خستنەسەر: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە وەکو مۆڕفیمێکی پەیوەندی یان بەستن دو وشە بە یەکەوە دەبەستێتەوە، وەکو ناو لەگەڵ ناو یان ناو لەگەڵ ئاوەڵناو ...هتد، کە (پلەی هاتنیان بەم شێوەیە دەبێ: دیارخراو + ئامرازی خستنەسەر + دیارخەر)[1]. وەك لەم نمونانەی خوارەوە:

ــ هەولێری پایتەختــی هەرێمــی کوردســتان. (ناو + ناو).

ــ هەرزەکارێکی دەوڵەمەند بە ئوتومبێلێکی نوێ لە منداڵێکی هەژاری دا. (ناو + ئاوەڵناو).

١٤ـ٥ـ مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ وەکو مۆڕفیمی خاوەنی: ئەگەر مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ بخرێتە نێوان ناوێك و ڕاناوێکی جیا یان ناوێکی تر، جگە لەوەی ناو و ڕاناوەکە بەیەکەوە دەبەستێتەوە، دەبێتە مۆڕفیمی خاوەنی و ڕاناوە جیاکە دەکاتە خاوەنی ناوەکە. وەك:

ــ دایکــی من. (دایك هی من ← من خاوەنی دایکم).

ــ خانــوی تۆ. (خانو هی تۆ ← تۆ خاوەنی خانوی).

ــ ئوتومبێلی ئەو. (ئوتومبێل هی ئەو ← ئەو خاوەنی ئوتومبێلـ∅ـە).

ــ (بە دایکــی ئاڵام وت)[2]. (دایك هی ئاڵا ← ئاڵا خاوەنی دایکە).

ــ خانــوی هەژاران قوڕە. (خانو هی هەژاران ← هەژاران خاوەنی خانوی قوڕن).

١٤ـ٦ـ مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ وەکو مۆڕفیمی ناوی واتایی: ئەم مۆڕفۆفۆنیمە دەتوانێ بەشداری بکا لە داڕشتنی ناوی واتایی (مەعنەوی / ئەبستڕاکت[1]). لەم بارەدا مۆڕفۆفۆنیمی □ی□ وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای هەندێ ئاوەڵناو و ناوی واتایی دروستدەکا. وەك:

١ کوردستان موکریانی. ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردی دا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٤. ژمارە ١. ١٩٧٨. ل١٥٦.

٢ ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی. ئامڕازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا. سلێمانی. ٢٠٠٣. ل٧٤.

ــ (هەتیو) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (هەتیوی).   (منداڵەکە بە هەتیوی گەورە بو).
ــ (ئازاد) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (ئازادی). (کورد بە ئازادی نەژیاوە).
ــ (جوان) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (جوانی). (کوردستان لە جوانیــدا بەناوبانگە).

١٤ـ٧ـ مۆرفۆفۆنیمی □ی□ وەکو مۆرفیمی ئاوەڵناوی نیسبی: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە دارشتنی ئاوەڵناوی نیسبیشدا بەشداری دەکا. لەم فۆرمەدا مۆرفۆفۆنیمی □ی□ وەکو پاشگرێك دەچێتە دوای ناوی شوێنەکان وەکو شار و وڵات و ئاوایی و ناوچە و ... یان گەل و تیرە و خێڵەکان ...هتد و وەکو پاشگرێ دەبێتە هۆی دروستبونی ئاوەڵناوی واتایی. ﴿پاشگری (ی)ی ئاوەڵناوی نیسبی، هەرچەندە لەگەڵ پاشگری (ی)ی ناوی ئەبستراکتی هاودەنگ و هاوشێوەن، لە خوێندنەوە و نووسیندا کت و مت یەکن و بەڵام سەرەڕای دوو ئەرکی ڕێزمانی، دوو پاشگری جیاوازن و لە دوو سەرچاوەی جیاوازەوە سەریان دەرهێناوە و پەلیان هاویشتوە. لە کوردیدا هەر پاشگرە و ئەرك و کاری تایبەتی خۆی هەیە﴾[٢].

ــ (هەتیو) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (هەتیوی).   (منداڵەکە بە هەتیوی گەورە بو).
ــ (ئازاد) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (ئازادی). (کورد بە ئازادی نەژیاوە).
ــ (جوان) ئاوەڵناو + (ی) مۆرفیمی ناوی واتایی ← (جوانی). (کوردستان لە جوانیــدا بەناوبانگە).

١٥: مۆرفۆفۆنیمی □ێ□:

فۆنیمی /ێ/ش یەکێکە لە فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی. لە شوێن و چۆنیەتی دروستبونیدا تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەی بزوێنی [ی]یە، بەڵام لە کاتی گۆکردنی [ێ]دا دەم بە ڕێژەیەکی زۆرتر دەکرێتەوە، بەڕادەیەك شەویلاگی سەرەوە و خوارەوە بە تەواوی لەیەك جیا دەبنەوە. ﴿بزوێنی (ێ): بزوێنێکی درێژە، لە کاتی درکاندنیدا زمان بەرەو پێشەوە دەچێت و هەردوو لێوەکانیش بەرەو تەنیشت دەکشێن﴾[٣].

هەندێ جار لە ڕەوتی ئاخاوتندا فۆنیمی /ێ/ لە ئە نجامی لێکدان یان تێکەڵبونی فۆنیمی /ی/ و فۆنیمی /ە/ دروست دەبێ. وەك لە وشەکانی:

ــ پەیوەندی ← پێوەندی. ([ە] + [ی] ← [ێ]).
ــ پەیڕەو ← پێڕەو.   ([ە] + [ی] ← [ێ]).
ــ سولەیمانی ← سولێمانی. ([ە] + [ی] ← [ێ]).

مۆرفۆفۆنێمی □ێ□ لە ئاستی ڕێزماندا چەند ڕۆڵێکی کەم دەگێڕێ و دەتوانێ ئەم ئەرکانە ببینێ:

---

١ ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆرفیمەکانی (ی) لە ئالی مۆرفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤. ل٩.

٢ ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆرفیمەکانی (ی) لە ئالی مۆرفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤. ل٢٥.

٣ نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣. ل٢٠.

١٥-١- مۆرفۆفۆنیمی (ێ) له ئەرکی مۆرفیمی ڕەگەزی مێدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا وەکو مۆرفیمی ڕەگەزی مێ دەبێتە پاشگری ئەو ناوانەی بۆ ڕەگەزی مێ بەکارهاتون، یان وەکو نیشانەیەکی دۆخ[1] دەبێتە پاشگری ناوی شوێنەکان و کاتەکان. وەك:

ـ پێرێ ئێوارێ لە هەولێرێ چومە لای نازدارێ.

ـ دونێ لە دهۆکێ دیاریەکم لۆ نازەنینێ برد.

ـ ئەوێ ڕۆژێ سەر لە سبەینێ چومە سولێمانیێ.

١٥-٢- مۆرفۆفۆنیمی (ێ) له ئەرکی مۆرفیمی خاوەنیدا: مۆرفۆفۆنیمی (ێ) لە شێوەزاری سۆرانیی دیالێکتی ناوەڕاستدا بۆ ڕەگەزی نێر وەکو مۆرفیمی خاوەنی ئەرك دەبینێ و دەکەوێتە نێوان ناوێکی ڕەگەزی نێر (دیارخراو) و خاوەنەکەی (دیارخەر). وەك لەم نمونانە دەردەکەوێ:

ـ کوڕێ ئازادی چوە مارێ نەشمیلێ.

ـ مامـێ من مامۆستایێ مەکتەبێ مەیە.

ـ برایێ تو لە تکانێ خەزورێ خۆ دانیشتیە.

١٥-٣- مۆرفۆفۆنیمی (ێ) له ئەرکی بانگکردندا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە لە شێوەزاری سۆرانییدا دەتوانێ وەکو پاشگرێك ببێتە مۆرفیمی بانگکردن[2]. وەك:

ـ کچێ! وەرە یارمەتیێ داکا خۆ بدە.

ـ پلکێ! پێویستیت بە هاوکاری نیە؟.

ـ خوشکێ! چایەکی تێکە.

١٥-٣- مۆرفۆفۆنیمی (ێ) له ئەرکی وەرچەرخانی بەرکاری بە یاریدەدا: ئەم مۆرفۆفۆنیمە هەندێ جار لە ئەنجامی وەرچەرخانی بەرکاری بە یاریدەی ڕستەکاندا دەبێتە مۆرفیمی بەرکاری بە یاریدە و بە کردەیەکی فۆنۆلۆجی شوێنی بەرکاری بە یاریدە دەگرێتەوە. وەك لەم ڕستانەی خوارەوەدا:

ـ بەردێـکم لـە دزەکە دا. (بەردێك) بەرکار + (م) بکەر + (لـە) ئامرازی پەیوەندی + (دزەکە) ناو / بەرکاری بە یاریدە + (دا) کار

ـ بەردێـکم لە ئەو دا. (بەردێك) بەرکار +(م)بکەر+(لە)ئامرازی پەیوەندی + (ئەو) ڕاناوی جیا / بەرکاری بە یاریدە + (دا) کار

ـ بەردێـکم لە+ی دا. (بەردێك) بەرکار +(م)بکەر+(لە)ئامرازی پەیوەندی + (ی) ڕاناوی لکاو / بەرکاری بە یاریدە + (دا) کار

ـ بەردێـکم لـ(ە+ی) دا. ← بەردێـکم لـ(ە+ی ←ێ) دا. ← بەردێـکم لـ(ێ) دا. ← بەردێـکم لـێـدا.

بە هەمان دیاردەی وەرچەرخان:

ـ پارەم بـە کوڕەکەم دا. ← پارەم پـێـدا.

---

١ بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: صباح رشید قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠. ل٥-٤١.

٢ صباح رشید قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠. ل٢٢-٢٣.

شێوەیەکی تریش لە کورتبونەوە و وەرچەرخان هەیە. وەك:

ــ بەردێکم گـرتــە دزەکە. (بەرکاری بە یاریدە وەکو ناو).

ــ بەردێکم گـرتــە ئەو. (بەرکاری بە یاریدە وەکو ڕاناوی جیا).

ــ بەردێکم گـرتــە+ی. (بەرکاری بە یاریدە وەکو ڕاناوی لکاو).

ــ بەردێکم گـرتــێ. (بەرکاری بە یاریدە دوای وەرچەرخان).

(ئە نجامەکان)

١- لە دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردیدا (١٥) مۆڕفۆفۆنیم هەن کە بریتین لە (ە، ا، ب، ت، چ، د، ر، ش، ك، م، ن، و، ۆ، ی، ێ).

٢- هەرچەندە مۆڕفۆفۆنیم پێکهاتوە لە تاکە فۆنیمێك، بەڵام هەر مۆڕفۆفۆنیمێك واتایەکی هەیە. چونکە هیچ مۆڕفیمێك بەبێ واتا نە دەبێ بە مۆڕفیم و نە ئەرك وەردەگرێ. دەتوانرێ واتای هەندێکیان بە وردی و ئاسانی دەستنیشان بکرێ، بەڵام واتای هەندێکیان بەند دەبێ بە مۆڕفیمەکانی دەوروبەری و جگە لە واتا گشتیەکەی ناتوانرێ واتا وردەکەی بە ئاسانی دەستنیشان بکرێ.

٣- مۆڕفۆفۆنیمی □ە□ واتای نزیکی دەگەیێنێ.

٤- مۆڕفۆفۆنیمی □ا□ واتای ڕابوردو و هێزێکی خۆنەکرد دەگەیێنێ.

٥- مۆڕفۆفۆنیمی □ب□ واتای هاتنەئارایی دەگەیێنێ.

٦- مۆڕفۆفۆنیمی □ت□ و □د□ واتای ڕابوردو دەگەیێنن.

٧- مۆڕفۆفۆنیمی □چ□ واتای پرسیار لە شتێکی نەزانراو دەگەیێنێ.

٨- مۆڕفۆفۆنیمی □ر□ واتای بکەرێکی نادیار دەگەیێنێ.

٩- مۆڕفۆفۆنیمی □ش□ واتای هاوشێوەکردن دەگەیێنێ.

١٠- مۆڕفۆفۆنیمی □ك□ واتای تاکێکی نەناسراو دەگەیێنێ.

١١- مۆڕفۆفۆنیمی □م□ واتای کەسی یەکەمی تاك دەگەیێنێ.

١٢- مۆڕفۆفۆنیمی □ن□ واتای کۆ دەگەیێنێ.

١٣- مۆڕفۆفۆنیمی □و□ و □ی□ واتای دوری دەگەیێنن.

١٤- مۆڕفۆفۆنیمی □ۆ□ و □ێ□ واتایەکی زۆر وردی دیاریکراویان نیە و بە پێی کەوتگە دەگۆڕێ.

ملخص البحث

كون اللغة الكوردية من اللغات الصرفية، أي تشتق كلماتها من المورفيمات اللاصقة (المورفيمات البادئة affixes و المورفيمات اللاحقة suffixes) لذا توجد العديد من هذه المورفيمات على شكل أصوات منفردة. هذة الأصوات تشكلن فونيمات أو الحروف في مستوى الصوتي (الفونولوجيا)، ولكن في المستوى الصرفي و النحوي أي القواعد تحملن معاني مختلفة حسب المورفوفونيم و حسب موقعها من الجملة. في اللهجة الكوردية الوسطى توجد (١٥) مورفوفونيما وهما (ە، ا، ب، ت، چ، د، ر، ش، ك، م، ن، و، ۆ، ی، ێ). و لكل مورفيم معنى واحد و أكثر من وظيفة واحدة. حاول الباحث توضيح هذه المعاني و الوظائف لكل مورفوفونيم و تم دراستهن حسب التستسل الهجائي للحروف الكوردية.

البحث متكون من مقدمة و دراسة كل مورفوفويم من الناحية الصوتية (الفونولوجية)، تعين موقعه بين أعضاء النطق، كيفية تلفظه، و تصنيفه من حيث المتحرك والصامت. و من الناحية الصرفية (المورفولوجية) تم تحديد المعنى الدقيق لكل مورفيم ثم دلالة هذا المعنى في التراكيب المختلفة. أما من المستوى النحوي (السنتاكسي) حاول الباحث إستعمال هذه المورفيمات في الجمل المختلفة و توضيح تراكيبها الدقيقة و كيفية تأدية وظائفهن حسب معنى التراكيب.

وفي النهاية إضافة الى النتائج و ملخص البحث تم عرض مصادر البحث.

(سەرچاوەکان)

سەرچاوە کوردیەکان:

١- ئەوڕەحمانی حاجی مارف. ڕێزمانی کوردی. بەرگی یەکەم مۆرفۆلۆجی. بەشی یەکەم ناو. بەغدا. ١٩٧٩.

٢- ئەوڕەحمانی حاجی مارف. زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا. بەغدا. ١٩٧٦.

٣- ئەوڕەحمانی حاجی مارف. هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی لە دیالێکتی کرمانجی خواروودا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٣. ژمارە ٢. ١٩٧٧.

٤- ئازاد ئەحمەد مەحمود. مۆرفێمەکانی (ی) لە ئالی مۆرفۆلۆژیدا. ئەکادیمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردستان. ژمارە ٢. هەولێر. ٢٠٠٤.

٥- ئیرنیست. ن. ماکاروس. ڕێزمانی کوردی. وەرگێڕانی: برایم میرانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ١١٥. ئەیلولی ١٩٨٧.

٦- تۆفیق وەهبی. ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد. ژمارە ١. بەغدا. ١٩٧٣.

٧- تەوفیق وەهبی. دەستووری زمانی کوردی. جیزمی یەکەم. بەغدا. ١٩٢٩.

٨- حەمە حەمەئەمین قادر. کاروانی شیعری نوێی کوردی. بەرگی یەکەم. هەولێر. چاپی دوەم. ١٩٨٧.

٩- دەروون عبدالرحمن ساڵح. ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا. هەولێر. ٢٠١٢.

١٠- دیوانی حاجی قادری کۆیی. هەولێر. ١٩٨٦.

١١- دیوانی گۆران. بەغدا. ١٩٨٠.

١٢- ڕەفیق شوانی. چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی. هەولێر. ٢٠٠١.

١٣- ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی. ئامرازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا. سلێمانی. ٢٠٠٣.

١٤- ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی. لێکۆڵینەوەی چوارەم مۆرفیمی /ش/ لە کوردی ناوەڕاستدا. چەند لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی. هەولێر. ٢٠١٣.
١٥- سەلام ناوخۆش. زمانەوانی، نەریمان خۆشناو. بەرگی پێنجەم. بەرگەکانی (٤-٧)ەم. هەولێر. ٢٠١٠.
١٦- صباح رشید قادر و نەبەز فتاح بابکر. سیما سینتاکسییەکانی شێوەزاری خۆشناوەتی. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین. ژمارە ٤٧. ٢٠١٠.
١٧- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆڕفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان. ژمارە ١١٨. پێنجشەممە ١٩٩٧/٧/٢٤.
١٨- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. ئەرکەکانی مۆڕفیمی (ە) لە زمانی کوردیدا. گۆڤاری سابات. ژمارە ١. ساڵی ٢٠٠٥.
١٩- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. پوختەیەکی وردی ڕستەسازیی کوردی. چاپی دوەم. هەولێر. ٢٠٠٦.
٢٠- عەبدوللا حوسێن ڕەسول و عەبدولوەهاب خالد موسا. وشەی سفر و مۆڕفیمی سفر. گۆڤارا زانکۆیا دهۆك. پەربەندا (٧). هژمارا (١). ٢٠٠٤.
٢١- عەبدوللا حوسێن ڕەسول. مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار. نامەی دکتۆرا. زانکۆی بەغدا. ١٩٩٥.
٢٢- عەلی نانەوازادە. فەرهەنگی کوردیی هەرمان. بەرگی یەکەم. (ئا-ب). هەولێر. ٢٠٠٥.
٢٣- عەبدولوەهاب خالید موسا. (ڕێزمانی بون و هەبون) لە کوردیدا. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین. ٢٠٠٠.
٢٤- عبدالواحید موشیر دزەیی، دانا تەحسین محەمەد و دەرون عەبدولڕەحمان ساڵح. فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی. هەولێر. ٢٠١٣.
٢٥- عەبدولواحید موشیر دزەیی. وشەسازی زمانی کوردی. هەولێر. ٢٠١٢.
٢٦- غازی فاتح وەیس. فۆنەتیك. بەغدا. ١٩٨٤.
٢٧- غازی فاتح وەیس. دەنگەکانی (ڵ)، (ل) وە (ڕ)، (ر) لەژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا. گۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین. بەرگی ٨. ژمارە ٢. ١٩٨٢.
٢٨- کوردستان موکریانی. ئامرازەکانی خستنەسەر لە زمانی کوردی دا. گۆڤاری زانکۆی سلێمانی. بەرگی ٤. ژمارە ١. ١٩٧٨.
٢٩- کوردستانی موکریانی. ئامرازی (-ە) خستنەسەر و چەند روونکردنەوەیەکی زمانەوانی. گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارە ٨١. ١٩٨٠.
٣٠- لیژنەی زمانی کوردی. زمانەوانی. گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق "دەستەی کورد" بەرگی دەهەم. بەغدا. ١٩٨٣.
٣١- مەلا شوکر. بەکارهێنانی ئەوزاری "یش" بە پێ ی دەستووری زمانی کوردی. گۆڤاری بەیان. ژمارە ٤. ١٩٧٠.
٣٢- نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو. دەنگسازی. هەولێر. ٢٠١٣.
٣٣- نوری عەلی ئەمین. ڕێزمانی کوردی. سلێمانی. ١٩٦٠.
٣٤- هاوکار عمر خدر. گروپی ئارایی و جیاوازییان. نامەی ماستەر. زانکۆی سەلاحەددین.٢٠١٣.
٣٥- وریا عومەر ئەمین. مردنی وشە. گۆڤاری کاروان. ژمارە ٤٥. حوزەیرانی ١٩٨٦.

سەرچاوە ئینگلیزیەکان:

١- Bloomfield. Language. Henry Holt, Rinehart & Winston. ١٩٣٣. New York.
٢- David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٣. UK.
٣- D. N. MacKENZIE. KURDISH DIALECT STUDIES-I. London. ١٩٦١.
٤- Ernest N. McCarus. A KURDISH GRAMMAR. New York. ١٩٥٨.
٥- F. S. Scott. & …. English Grammar. ١٩٧٨. London.
٦- Geoffrey Finch. Linguistic Terms and Concepts. ٢٠٠٠. USA.
٧- J. D. O'Connor. Better English Pronunciation. ٢nd Edition. ٢٠٠٣.
٨- John Lyons. Language and Linguistics. ٢٠٠٢. Cambridge.
٩- Peter Ladefoged. A Course in Phonetics. ٥th Edition. ٢٠٠٦. USA.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

١- عبدالواحد وافي. علم اللغة. الطبعة السابعة. دار نهضة مصر للطبع والنشر. ١٩٧٢.